

Stralingsgevaar, Volluxpaaiers, en de Atoomstaat.

De levensloop van de Nederlandse antikernenergiebeweging aan de hand van visuele bronnen, tussen 1970 en 1986.

Bachelorscriptie

Naam: Chiel van de Kerkhof (S4361865)

Begeleider: Dr. A. Van Veen

Radboud Universiteit Nijmegen

Bachelor Geschiedenis

Datum: 15 augustus 2018

Abstract:

In deze scriptie is onderzocht hoe de in de literatuur besproken levensloop van de Nederlandse antikernenergie tussen 1970 en 1986 terug te zien is in het door haar gebruikte beeldmateriaal. Er is betoogd dat de huidige literatuur een nuancering behoeft om de heterogeniteit van de antikernenergiebeweging beter te benadrukken. Om dit te onderzoeken zijn posters, buttons en een 'illegaal' *Asterix*-stripboek geanalyseerd aan de hand van het concept propaganda.

Omslagverantwoording: *Dodewaard moet dicht*, anoniem (1981), poster afmeting onbekend, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Dodewaard.

INHOUDSOPGAVE:

INLEIDING	5
HOOFDSTUK 1: PUBLIEKE PERCEPTIES EN GEDRAGSBEÏNVLOEDING	10
PROPAGANDA EN OVERTUIGING	10
ANALYSEMETHODE	11
PROPAGANDATECHNIEKEN	12
HOOFDSTUK 2: RADICALISERING VAN EEN BEWEGING	15
DE MILIEUBEWEGING	15
ANTI-KERNENERGIEBEWEGING	17
HOOFDSTUK 3: HET GEMATIGDE BEGIN 1970 TOT EN MET 1976	20
BEELDMATERIAAL	21
HOOFDSTUK 4: RADICALISERING? 1977 TOT EN MET 1981	25
POSTERS	25
ASTERIX EN DE KERNSENTRALE	27
HOOFDSTUK 5: TERUGGANG EN MATIGING? 1982 TOT EN MET 1986	30
POSTERS	30
CONCLUSIE	33
BIBLIOGRAFIE	35
BIJLAGES	37
BIJLAGE 1: <i>JAN LOOPT NIET MEE!</i>	37
BIJLAGE 2: <i>DE ZAKKENVULLERS</i>	37
BIJLAGE 3: <i>PAS OP! RACISME LEIDT TOT FASCISME</i>	38
BIJLAGE 4: <i>DANGER</i>	38
BIJLAGE 5: <i>KERNENERGIE SLUIPMOORD!</i>	39
BIJLAGE 6: <i>DÁÁROM GEEN KERNENERGIE</i>	40
BIJLAGE 7: <i>ALS WE VOOR ONZE EKONOMIE ONS VRUCHTWATER ZOULDEN MOETEN BEVUILEN</i>	40
BIJLAGE 8: <i>KERNENERGIE STRALINGSGEVAAR</i>	41
BIJLAGE 9: <i>KALKAR</i>	42
BIJLAGE 10: <i>KALKAR GEEN VUILTJE AAN DE LUCHT...</i>	43

BIJLAGE 11: <i>VEEL LIEFS UIT KALKAR</i>	44
BIJLAGE 12: <i>KALKAR DODELIJK</i>	45
BIJLAGE 13: <i>WIJ ZORGEN VOOR U EN UW KINDEREN</i>	46
BIJLAGE 14: <i>ATOOMENERGIE? NEE BEDANKT</i>	47
BIJLAGE 15: <i>THUIS BANKIER SLA TOE!</i>	48
BIJLAGE 16: <i>GEEN KERNCENTRALE IN KALKAR. OF WAAR DAN OOK</i>	49
BIJLAGE 17: <i>ATOOMENERGIE MET ALLE GEWELD</i>	50
BIJLAGE 18: <i>WAT GOD HEEFT SAMENGEVOEGD, DAT ZAL DE MENS NIET SCHEIDEN</i>	51
BIJLAGE 19: <i>DODEWAARD MOET DICHT</i>	52
BIJLAGE 20: <i>URANIUM KILLS</i>	53
BIJLAGE 21: <i>ATOOMDOOD</i>	54
BIJLAGE 22: <i>GEEN KERNENERGIE OF KOLEN</i>	55
BIJLAGE 23: <i>AUTEUR ONBEKEND, ASTERIX EN DE KERNCENTRALE...OF HET RECHT VAN DE STERKSTE (1979).</i>	56
BIJLAGE 24: <i>VREEMDE BRIEVEN GEPOST</i>	58
BIJLAGE 25: <i>VOOR EEN ATOOMVRIJE TOEKOMST... ACTIEF TEGEN KERNENERGIE,</i>	59
BIJLAGE 26: <i>KERNENERGIE...? DAAR HEBBEN HET TOCH AL OVER GEHAD...</i>	60
BIJLAGE 27: <i>DE MEERDERHEID WIL SLUITING? DAN 2-4 KERNCENTRALES ERBIJ!</i>	61

Inleiding

De antikernenergiebeweging (afgekort AKB) was een beweging die een grote impact heeft gehad op de manier waarop de Nederlandse milieubeweging beschouwd wordt in de literatuur. De AKB bestond uit verschillende milieuorganisaties, sociale groeperingen, en politieke partijen.¹ Naast milieubeweging, is de AKB ook bekend geworden als een antimilitaristische- en antikapitalistische beweging.² De beweging is bekend geworden door demonstraties die vaak uitliepen op gewelddadige confrontaties met de politie. De AKB maakte gebruik van een scala aan beeldmaterialen om het publiek van haar gelijk te overtuigen en te mobiliseren tegen kernenergie.

Milieugroeperingen, zoals de AKB, kunnen bestudeerd worden vanuit milieugeschiedenis. Dit is een onderzoeksveld dat, volgens de toonaangevende milieuhistoricus John Robert McNeill, vanuit veel verschillende visies en disciplines benaderd wordt. Hij stelt dat in dit veld onder andere onderzoek gedaan wordt door (amateur-)historici, geografen, en ecologen. Deze onderzoekers putten uit een scala aan bronnen, van bio- en geoarchieven, tot geschreven teksten.³ McNeill maakt een onderscheid tussen drie kernonderdelen; *material environmental history*, *political environmental history*, en *cultural environmental history*.⁴ Deze scriptie zal zich beperken tot de politieke- en culturele milieugeschiedenis. In de politiekhistorische benadering wordt onderzocht hoe mensen de natuur probeerden te beïnvloeden en hoe deze omgang gereguleerd werd. In de cultuurhistorische benadering wordt onderzocht hoe natuur- en milieu gerepresenteerd en beschreven werd en hoe ideeën omtrent natuur vorm kregen. McNeill stelt milieugeschiedenis voor als de geschiedenis van het klimaat, de natuur en de menselijke interactie hiermee.⁵

McNeills benadering volstaat echter niet geheel om de AKB te begrijpen, aangezien zij zich niet alleen op milieu en natuur richtte, maar ook op andere thema's zoals antimilitarisme, antikapitalisme, en technologische kritiek.⁶ Deze thema's zijn in de geschiedschrijving van de Nederlandse AKB vanuit sociologische en politicologische theorievorming omtrent haar mobilisering en levensloop onderzocht en niet vanuit het achtergelaten beeldmateriaal.

Om de AKB te begrijpen is eerst naar de Nederlandse milieubeweging gekeken. Ook voor Nederland geldt dat milieugeschiedenis een interdisciplinair onderzoeksveld is. Dat het een veel bestudeerd onderwerp is staat de uitspraak van de socioloog Jan Willem Duyvendak: 'Het lijkt er bijna

¹ Deze politieke partijen bevonden zich bijna allemaal aan de linkerkant van het politieke spectrum. Dit waren onder andere de CPN, PPR, SP, en de PSP.

² D. Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam, 2012), 79.

³ J.R. McNeill, J.R., 'The State of the Field of Environmental History', *Annual Review of Environment and Resources* 35 (2010), 345-374, alhier 348.

⁴ McNeill, 'State of the Field', 347.

⁵ Ibidem, 347.

⁶ Hellema, *Nederland*, 37-79; W.J. van Noort, *Bevlogen bewegingen: een vergelijking van de anti-kernenergie-, kraak- en milieubeweging* (Amsterdam, 1988), 123.

op dat de geschiedenis van de milieubeweging vaker is geschreven dan dat de beweging zelf geschiedenis heeft gemaakt'.⁷

De Nederlandse milieubeweging is in de literatuur beschreven als een nieuwe sociale beweging die aan het eind van de jaren zestig opkwam. Emeritus-hoogleraar geschiedenis Duco Hellema heeft in 2012 het boek *Nederland en de jaren zeventig* uitgebracht waarin hij inging op het politieke klimaat van Nederland in deze roerige jaren. Hij stelt dat de nieuwe sociale bewegingen in Nederland in de jaren zeventig opgang kwamen en dat de milieubeweging een relatieve vroegbloei was. Deze kwam, voortbordurend op oudere belangengroepen voor natuurbescherming en volksgezondheid, aan het eind van de jaren zestig al op.⁸

De levensloop van de Nederlandse milieubeweging is door veel auteurs met ongeveer dezelfde fasering besproken. Zo stellen Hellema, maar ook professor duurzame ontwikkeling Jacqueline Cramer, dat de milieubeweging enkele levensfases heeft doorlopen in haar ontwikkeling. Hellema duidde deze fases aan als: opkomst, bloei, radicalisering, en in de jaren tachtig een apotheose gevolgd door een periode van teruggang, 'bezinning' en matiging.⁹ Cramer beschrijft de fases als volgt: 'geleidelijke opkomst van milieuactivisme (jaren zestig), periodisering van bewustmaking [van milieubewustzijn] (1969-1973), politisering binnen de milieuactiegroepen (1974-1980), en tendens tot professionalisering en pragmatisme (1981-1988)'.¹⁰ Het valt op dat Cramer en Hellema ongeveer dezelfde fasering hanteren, waarbij de Nederlandse milieubewegingen een patroon van groei, politisering of radicalisering, verval, en uiteindelijk een professionalisering die gepaard ging met matiging ondervond. Ondanks dat de milieubeweging in vergelijking met andere nieuwe sociale bewegingen minder radicaal was, maakte ook zij een radicalisering door, waarbij in de literatuur één groep als voorbeeld naar voren wordt geschoven: de AKB.¹¹

Deze radicalisering van de Nederlandse milieubeweging vindt volgens de politicoloog Hein-Anton van der Heijden plaats in, wat in zijn fasering de tweede mobilisatiefase van de milieubeweging is: het kernenergieconflict (1974-1980).¹² Hierbij is niet gekeken naar de levensloop van de milieubeweging, maar naar mobilisatietheorieën. Van der Heijden stelt dat de AKB zich door haar actierepertoire onderscheidde van eerdere milieuorganisaties. De acties van de AKB werden steeds 'grimmiger' in vergelijking met eerder milieuactivisme.¹³ Echter, de AKB kent in de literatuur twee

⁷ J.W., Duyvendak, 'Een beweging zonder natuurlijke vijand? Over strategische dilemma's van de milieubeweging', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 23:1 (1996), 144-169, alhier 144.

⁸ Hellema, *Nederland*, 35.

⁹ Ibidem, 79.

¹⁰ J. Cramer, *De groene golf: geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging* (Utrecht, 1989), 15.

¹¹ Duyvendak, 'Een beweging', 148.

¹² H.A. van der Heijden, 'De milieubeweging in de twintigste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 34:3 (2004), 445-483, alhier 459.

¹³ Van der Heijden, 'De milieubeweging', 460.

takken; de gematigde tak die een maatschappelijke discussie voerde, en een radicale tak die blokkades en bezettingen uitvoerde.¹⁴

De nadruk in de Nederlandse historiografie ligt op mobilisatietheorieën en de levensloop van de AKB, wat, zoals Duyvendak en Van der Heijden tonen, in navolging van internationale literatuur is. Uit deze literatuur, en discussie, concludeert Duyvendak dat *framing* belangrijk is geweest bij het succesvol mobiliseren van de AKB.¹⁵ Duyvendak legt dit uit als hoe goed een beweging een kwestie kan *framen*, op basis van een wij-zij dichotomie. Als een groep er in slaagt om te laten zien dat het gemeenschappelijke belang van de bevolking niet gediend is bij een bepaalde kwestie, dan is de kans op het succesvol mobiliseren van de bevolking groter. Dit gold ook voor de Nederlandse AKB volgens Duyvendak. Doordat de overheid kernenergie tot een '*high profile*' kwestie maakte, door actiegroepen en burgers niet te betrekken bij besluitvorming, en door hard op te treden tegen demonstranten kon de AKB op een redelijke publieke steun rekenen.¹⁶ Deze theorie lijkt aannemelijk, en kan versterkt worden door verder in te gaan op de totstandkoming van deze *framing*. Tot nu toe is er vooral aandacht voor de benadering van de Nederlandse AKB door de overheid, maar niet voor de middelen die zij naast demonstraties inzette.

Echter, één belangrijke auteur benadert de AKB vanuit een ander perspectief. De socioloog Wim van Noort stelt dat de AKB geen onderdeel van de milieubeweging was, maar een op zichzelf staande nieuwe sociale beweging. De AKB heeft volgens hem een overduidelijk andere ontwikkeling doorgemaakt dan overige milieuorganisaties.¹⁷ Om deze ontwikkeling te beschrijven hanteert Van Noort de volgende levensfasen: opkomst (1970-1975), groei (1975-1979), radicalisering (1979-1981), en teruggang (1982-1988).¹⁸ Als deze fasering wordt vergeleken met die van Cramer en Hellema valt meteen op dat zij, op enkele verschuivingen in jaartallen na, overeenkomen en inhoudelijk ook op elkaar lijken. Het verschil is dat de AKB, volgens Van Noort, de fase van professionalisering niet heeft doorgemaakt. Dit zou, volgens Van der Heijden, verklaard kunnen worden, doordat het kernenergieconflict in Nederland al deels beslecht was.¹⁹ Ondanks dat Van Noort de AKB niet als onderdeel van de milieubeweging ziet, onderscheidt hij wel dezelfde levensfasen en daarmee dezelfde focus op levensloop, die andere auteurs ook hanteren.

De focus in het huidige onderzoek naar de Nederlandse AKB ligt op mobilisatietheorieën en op haar levensloop. Het maakt hierbij niet uit of zij als milieubeweging gezien wordt, zoals bij Duyvendak

¹⁴ H.A. van der Heijden, *Tussen aanpassing en verzet. Milieubeweging en milieudiscours* (Amsterdam, 2000), 64.

¹⁵ R. Koopmans en J.W. Duyvendak, 'The Political Construction of the Nuclear Energy Issue and Its Impact on the Mobilization of Anti-Nuclear Movements in Western Europe', *Social Problems* 42:2 (1995), 235-251, alhier 241-244.

¹⁶ Duyvendak, 'Een beweging', 158-160 ; Van der Heijden, 'De Milieubeweging', 460.

¹⁷ Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 19.

¹⁸ Ibidem, 108-117.

¹⁹ Van der Heijden, 'De Milieubeweging', 464 ; Van der Heijden, *Tussen aanpassing*, 64.

en Van der Heijden, of als een op zichzelf staande nieuwe sociale beweging, zoals Van Noort het ziet. In de huidige theorievorming is echter vooral aandacht geweest voor de acties die de AKB heeft uitgevoerd, zoals demonstraties, en de tegenreactie van overheid. Hierdoor is er mijns inziens een lacune ontstaan in het onderzoek omtrent de Nederlandse AKB. Er is weinig aandacht geweest voor de (propaganda-)materialen die gebruikt werden om mobilisering mogelijk te maken. De lacune met betrekking tot het gebruikte beeldmateriaal biedt een aanknopingspunt om McNeills *cultural* en *political environmental history* te combineren. Zo kan deze cultuurhistorische benadering meer helderheid geven over hoe de Nederlandse AKB de politieke omgang met het milieu voorstond en hoe zij ideeën in haar politieke strijd vormgaf en mobilisering nastreefde. Uit deze lacune is de volgende onderzoeksvraag ontstaan: Hoe is de in de literatuur beschreven levensloop van de Nederlandse antikernenergiebeweging terug te zien in het beeldmateriaal dat zij gebruikte om de Nederlandse publieke opinie over kernenergie te beïnvloeden in de periode 1970 tot en met 1986?

Om deze vraag te beantwoorden worden de volgende drie deelvragen beantwoord: Hoe zette twintigste-eeuwse politieke- en sociale bewegingen beeldmateriaal in om de publieke opinie te beïnvloeden? Welke rol speelde de AKB binnen de Nederlandse milieubeweging tussen 1970 en 1986? En, hoe zette de Nederlandse AKB beeldmateriaal in om de Nederlandse publieke opinie over kernenergie te beïnvloeden?

Om de eerste deelvraag te beantwoorden is eerst uiteengezet hoe propaganda bestudeerd kan worden. De belangrijkste theorie hiervoor is van historicus en communicatiewetenschapper Garth Jowett en hoogleraar communicatiewetenschap Victoria O'Donnell. Zij presenteren een tienstappenplan om propaganda te bestuderen. Dit stappenplan is aangevuld met het werk van de auteur, editor, en docent Engels Magedah E. Shabo. Zij zet uiteen op welke manieren propaganda gebruikt kan worden en welke verschillende propagandatechnieken er zijn.

Om de tweede deelvraag te beantwoorden, is in hoofdstuk twee de historische ontwikkeling van de Nederlandse AKB geschetst aan de hand van secundaire literatuur. Door te onderzoeken welke rol de AKB speelde binnen de Nederlandse milieubeweging, is de context waarbinnen de door haar gebruikte materialen bestudeerd zijn verduidelijkt.

Vervolgens is er gekeken naar hoe de AKB beeldmateriaal inzette om het publiek te overtuigen van haar standpunten. Om dit te onderzoeken is er een diachrone vergelijking gemaakt, waarbij het bronmateriaal ingedeeld is naar de levensloop die de AKB heeft meegemaakt volgens de literatuur. Hierbij is getracht het homogene levensloopvertoog te nuanceren, en te laten zien, dat, ondanks dat er een radicalisering heeft plaatsgevonden, van begin af aan radicale en gematigde groepen (gedurende de levensloop) actief waren. Dit zal in drie hoofdstukken gedaan worden, waarbij de eerste zich richt op de gematigde beginperiode (1970-1976), vervolgens de radicalisering (1977-1981), en als laatste de matiging en teruggang van de AKB (1982-1986).

Voor het bronmateriaal is gekozen om gebruik te maken van affiches, buttons en een 'illegaal' Asterix-stripboek. De affiches en buttons zijn afkomstig uit *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* van de socioloog Eric Duivenvoorden, waarin een collectie van meer dan 7500 posters afkomstig van verschillende sociale- en politieke bewegingen is opgenomen, en uit Laka documentatie- en onderzoekscentrum kernenergie. Laka is een archief en onderzoekscentrum dat voortkomt uit de AKB. Het stripboek *Asterix en de kernsentrale...of het recht van de sterkste* is nog steeds verkrijgbaar. De in dit werk gebruikte afbeeldingen zijn terug te vinden in de bijlages.

De conclusie zal betogen waarom dit onderzoek een beter beeld schetst van het gebruik van beeldmateriaal door de Nederlandse AKB en de historiografie omtrent haar mobilisering een nuancering behoeft.

Hoofdstuk 1: Publieke percepties en gedragsbeïnvloeding

Om het door de AKB gebruikte beeldmateriaal te kunnen analyseren, zal eerst gekeken worden naar hoe politieke- en sociale bewegingen in de twintigste-eeuw beeldmateriaal inzette en hoe dit geanalyseerd moet worden. Hiervoor is eerst naar het begrip propaganda gekeken. Waarna de analysemethode uiteengezet is en naar verschillende propagandatechnieken gekeken is. Aan de hand van deze verschillende technieken is uiteengezet hoe politieke- en sociale bewegingen propaganda ingezet hebben.

Propaganda en overtuiging

Propaganda is een term die door veel auteurs op een andere manier begrepen wordt. De invulling verschilt vooral in nuance. Propaganda wordt al zolang de mens bestaat ingezet, van heersers die hun macht wilden consolideren tot het verkopen van oorlogsobligaties voor de financiering van de Eerste Wereldoorlog.²⁰ Ondanks de continuïteit in het gebruik van propaganda hebben er grote veranderingen plaatsgevonden. Eén van de grootste veranderingen is de toename in boodschappen die mensen in de twintigste- en begin eenentwintigste eeuw te zien en horen kregen in vergelijking met de eeuwen daarvoor. Dit komt mede door de ontwikkeling van technologische communicatiemiddelen. Daarnaast is de duur van de gemiddelde boodschap verkort, waardoor complexe situaties vaak tot zwart-wit stellingen gereduceerd zijn.²¹ Mede door deze ontwikkelingen is propaganda een grotere rol gaan spelen in het leven van veel mensen. Ondanks een schijnbare alomtegenwoordigheid, blijft het vaak onduidelijk wat bedoeld wordt met propaganda.

Veel van het werk met betrekking tot propaganda richt zich op oorlogspropaganda, waarbij vooral naar de twee wereldoorlogen en de Koude Oorlog gekeken wordt. De historicus David Welch stelt dat propaganda historisch gezien met oorlog, macht, en onrust wordt geassocieerd en dat propaganda vooral als middel ingezet is om macht te vergaren of veilig te stellen.²² Het vergaren van macht, of met een andere benadering, het ondermijnen van macht zal terugkomen bij het door de AKB gebruikte materiaal.

Een standaardwerk met betrekking tot propaganda is *Propaganda and Persuasion* van Jowett en O'Donnell, zij onderzoeken propaganda vanuit communicatiewetenschap.²³ Jowett en O'Donnell maken in hun werk een onderscheid tussen propaganda en overtuigingsmiddelen (*persuasion*). Zij zien propaganda als onderdeel van overtuiging en definiëren propaganda als:

²⁰ A. Pratkanis en Elliot Aronson, *Age of Propaganda. The Everyday Use and Abuse of Persuasion* (herziene editie, New York, 2002), 10-12.

²¹ Pratkanis e.a., *Age of Propaganda*, 14-15.

²² D. Welch, 'Opening Pandora's Box: Propaganda, Power, and Persuasion', in: Idem, *Propaganda, Power and Persuasion. From World War I to Wikileaks* (Londen en New York, 2015), 3-18, alhier 4-5.

²³ G.S. Jowett en V. O'Donnell, *Propaganda and Persuasion* (derde editie, Thousand Oaks, 1999), 2.

*Propaganda is the deliberate, systematic attempt to shape perceptions, manipulate cognitions, and direct behavior to achieve a response that furthers the desired intent of the propagandist.*²⁴

De nadruk ligt op het opzettelijk en systematisch beïnvloeden van gedrag. Overtuiging definiëren ze als een proces waarbij er sprake is van een zender en ontvanger, waarbij de zender door beïnvloeding van de ontvanger een mening probeert te veranderen. Het is een interactief proces waarbij, als overtuiging succesvol wordt toegepast, de zender en ontvanger voordeel behalen.²⁵

Shabo heeft een handboek geschreven waarin zij propaganda en de daarbij gebruikte technieken uiteenzet.²⁶ Zij definieert propaganda als:

*Propaganda is a persuasive and widespread message designed to represent the interests of a particular group. However, what truly sets propaganda apart from other techniques of mass communication is that it attempts to bypass logic through faulty reasoning and emotional appeals.*²⁷

De nadruk ligt op het hebben van een wijdverspreide boodschap en het bewuste gebruik van foutieve logica. Bij het inspelen op emotie wordt vaak een beroep gedaan op primaire emoties zoals: begeerte of angst.²⁸

Deze twee definities vormen mijns inziens samen een werkbaar begrip waarmee de materialen van de Nederlandse AKB onderzocht kunnen worden. Daarom zal propaganda in dit werk uitgelegd worden als: een systematische en opzettelijke manier om publieke percepties en gedrag te beïnvloeden door middel van massacommunicatie, waarbij gebruik gemaakt kan worden van foutieve redeneringen en een beroep gedaan kan worden op emoties, om de intentie van de propagandist na te streven.

Analysemethode

Na het vaststellen van het propagandabegrip is een analysemethode opgezet. Omdat er veel verschillende manieren bestaan om propaganda te analyseren is gekozen om hierbij het werk van Jowett en O'Donnell centraal te stellen, in continuïteit met het gebruik van hun propagandabegrip. Zij presenteren een tienstappenplan om propaganda te analyseren:²⁹

²⁴ Jowett e.a., *Propaganda*, 6.

²⁵ Ibidem, 27-28.

²⁶ Dit boek is online geraadpleegd. Hierdoor is de paginanummering vervangen door percentages, daarom zullen verwijzingen naar dit werk met percentages zijn in plaats van paginanummers.

²⁷ M.E. Shabo, *Techniques of Propaganda & Persuasion* (Smyrna, 2008), 4%.

²⁸ Shabo, *Techniques*, 44-45%.

²⁹ Jowett e.a., *Propaganda*, 280.

1. De ideologie en het doel van de propagandacampagne.
2. De context waarin de propaganda verschijnt.
3. Identificeren van de propagandist.
4. Structuur van de propagandaorganisatie.
5. Het beoogde publiek.
6. Technieken van mediagebruik.
7. Speciale technieken om het effect te verhogen.
8. Reactie van het publiek (tegenover de verschillende technieken).
9. Tegenpropaganda, indien aanwezig.
10. Effect en evaluatie.

Dit analysemodel zal, met enkele aanpassingen, toegepast worden in dit onderzoek. Stap een, drie, en vier zijn besproken in het tweede hoofdstuk. Het beoogde publiek is overal identiek bij de AKB, namelijk de gehele bevolking. Stap zes en zeven dienen voor een inhoudelijke analyse van het bronmateriaal. Bij stap zes wordt gekeken naar het medium waarmee propaganda ‘verzonden’ is, en welke symboliek en beeldtaal hierbij gebruikt zijn.³⁰ Bij stap zeven worden propagandatechnieken onderzocht. Stap acht tot en met tien zijn niet relevant in dit specifieke onderzoek, aangezien zij over percepties en consequenties gaan en niet over het gebruik van beeldmateriaal. Daarnaast is het volgens Duivenvoorden lastig te meten of de boodschap ook daadwerkelijk bij het beoogde publiek aankomt, zeker in het geval van posters.³¹ Stap zes en zeven zullen de basis vormen voor het beantwoorden van de hoofdvraag.

Propagandatechnieken

Shabo, Jowett en O'Donnell hebben de meest gebruikte propagandatechnieken uiteengezet in hun boeken. De propagandatechnieken lijken op, of zijn gelijk aan retorische stijlmiddelen. Enkele van de meest gebruikte en opvallendste technieken zijn hier kort besproken, met daarbij een twintigste-eeuws voorbeeld.

Groepstechnieken:

Bij het *bandwagon*-effect wordt een uitspraak gedaan waarin een mening aan een substantiële groep toegeschreven wordt.³² Zo wordt er ingespeeld op kuddegedrag en het idee dat mensen bij de meerderheid en winnaars willen horen.³³ Het uitgangspunt is, hoe groter de groep, des te beter het

³⁰ Jowett e.a., *Propaganda*, 287-289.

³¹ E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), 14.

³² Shabo, *Techniques*, 10%.

³³ Jowett e.a., *Propaganda*, 293.

idee. Een andere groepstechniek is de *plain folks*-techniek. De propagandist probeert zich te vereenzelvigen met 'jan modaal', om zo veel mogelijk steun te krijgen.³⁴ Een voorbeeld van de *plain folks*-techniek is te vinden in een poster (Bijlage 1) uitgegeven door het Interkerkelijk Vredesberaad tegen dienstplicht en militarisme.³⁵ Daarin wordt de naam Jan gekozen, symbool staand voor de doorsnee man, die opkomt voor vrede. Zo wekt het Interkerkelijk Vredesberaad de indruk dat het gewone volk tegen oorlog is, maar dat de overheid tegen hun wensen ingaat en repressief optreedt.

De ander:

Uitschelden is een van de meest herkenbare propagandatechnieken en speelt duidelijk in op gevoel doordat de tegenstander beledigd wordt.³⁶ Deze techniek gaat goed samen met een andere propagandatechniek: het aanwijzen van een vijand. Hierbij wordt een zondebok, of enkele oorzaak aangewezen als schuldige voor een vaak complex probleem.³⁷ Een voorbeeld waar belediging en het aanwijzen van een vijand werden toegepast, is terug te zien in de poster (Bijlage 2) waarop Lubbers, Nijpels, Aardenne, en Ruding afgebeeld zijn op het Binnenhof met de tekst 'de Zakkenvullers. Zonder genade pakken zij de zwakken...'. De term zakkenvullers heeft een negatieve connotatie en speelt in op het gevoel van degene die de poster ziet. De genoemde politici worden (als groep) verantwoordelijk gehouden voor het overheidsbeleid en de economische problemen.

Vals dilemma:

Een veelgebruikte propagandatechniek waarbij een (vaak complexe) situatie wordt gereduceerd tot een zwart-wit probleem.³⁸ Een voorbeeld van een vals dilemma is de tekst op een antiracismeposter uit 1983 (Bijlage 3). Deze luidt "Pas op! Racisme leidt tot fascisme", waarmee voorbijgegaan wordt aan het feit dat de opkomst van fascisme aan een scala van factoren te wijten was. Het niet steunen van de antiracistische-actie wordt gelijkgesteld aan het steunen van fascisme.

Transfer:

Bij deze techniek wordt getracht aan een symbool een andere (emotionele) betekenis toe te kennen en deze over te brengen op het publiek. Associaties kunnen zo gestuurd, maar ook veranderd worden.³⁹ Een voorbeeld hiervan werd ingezet door de *Palestine Liberation Organization* (afgekort PLO). Bijlage 4 toont het woord *Danger* en daaronder de Israëlische vlag gemaakt van botten. De PLO gebruikt de vlag als symbool voor de Palestijnse onderdrukking door Israël.

³⁴ Shabo, *Techniques*, 33+35%.

³⁵ Het Interkerkelijke Vredesberaad was onderdeel van de Nederlandse vredesbeweging.

³⁶ Shabo, *Techniques*, 27-28%.

³⁷ Ibidem, 30%.

³⁸ Ibidem, 20%.

³⁹ Ibidem, 40-43%.

Twintigste-eeuwse politieke- en sociale bewegingen zetten verschillende propagandamiddelen in, waarbij ingespeeld werd op emoties en irrationaliteit. Door het gebruik van verschillende stijlmiddelen speelden zij in op publieke sentimenten om zo meer steun te vergaren. De verschillende stijlmiddelen en propagandatechnieken van de AKB zullen onderzocht worden in hoofdstuk drie, vier, en vijf. In het volgende hoofdstuk worden de ideologie, propagandist, en structuur van de propagandaorganisatie besproken.

Hoofdstuk 2: Radicalisering van een beweging

Om de propaganda van de Nederlands AKB te begrijpen en beter te kunnen duiden, is gekeken naar welke rol de AKB speelde binnen de Nederlandse milieubeweging tussen 1970 en 1986. Dit is gedaan aan de hand van een overzicht van de levensloop van de milieubeweging en de AKB in Nederland.

De milieubeweging

Milieuorganisaties worden tegenwoordig vaak als geïnstitutionaliseerde fenomenen gezien, die nauwelijks nog radicale acties uitvoeren. Bij de Nederlandse casus wordt er gesproken over 'postgiroactivisme', wat inhoudt dat er veel donateurs zijn, maar weinig activisten.⁴⁰ Dat dit niet het geval is toont Van der Heijden aan, door eraan te refereren dat na het jaar 2000 nog steeds acties tegen de bio-industrie en tegen de aanleg van nieuwe wegen plaatsvonden.⁴¹ De verschillende acties, van 'postgiroactivisme', tot radicaal activisme zijn terug te leiden naar de levensloop van de milieubeweging.

In de eerste helft van de jaren zestig nam het milieubesef langzaam toe en ontstonden de eerste milieuorganisaties, zoals de Vereniging Tegen Luchtverontreiniging.⁴² Deze eerste organisaties werden gevormd door mensen met een goede en gevestigde maatschappelijke positie. Hierdoor kregen de eerste milieuorganisaties, zoals het Comité Leefbaarheid Waterweggebied, een elitair imago.⁴³ Ondanks dit imago werden er steeds meer actiegerichte groepen opgericht en werd de milieubeweging steeds meer geassocieerd met een rode- en diepgroene politieke kleur.⁴⁴ Diepgroen staat voor een wereldbeeld dat zich afzet tegen antropocentrisme en waarbij natuur een intrinsieke waarde krijgt.⁴⁵ De diepgroene stroming was slechts een marginaal deel binnen de milieubeweging, maar wel veruit het meest georiënteerd op directe actie.

De milieubeweging ontstond als een netwerk van lokale organisaties, die zich vaak op lokale problemen toeleiden, zoals de havenuitbreidingsplannen van de gemeente Rotterdam.⁴⁶ Dit lokale karakter bleef bestaan gedurende het hoogtepunt van bloei, de jaren zeventig. Geschat wordt dat in de jaren zeventig tussen de zeshonderd en zevenhonderd nieuwe milieuorganisaties opgericht werden.⁴⁷ De focus lag tot 1975 op luchtverontreiniging, milieuhinderlijke bedrijven, energie- en

⁴⁰ Van der Heijden, *Tussen aanpassing*, 68.

⁴¹ Van der Heijden, 'De milieubeweging', 445.

⁴² Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 197 – 198.

⁴³ Cramer, *De groene golf*, 43 ; Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 200.

⁴⁴ Duyvendak, 'Een beweging', 149.

⁴⁵ A. Heywood, *Political Ideologies. An Introduction* (vijfde editie, Basingstoke, 2012), 275-277.

⁴⁶ Van der Heijden, *Tussen aanpassing*, 60 ; Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 199.

⁴⁷ Cramer, *De groene golf*, 42.

grondstoffenproblematiek, en de aanleg van wegen. Daarna verschoof deze richting het kernenergievraagstuk.⁴⁸

De milieubeweging begon als een versplinterde beweging, waarbij elke organisatie op haar eigen niche gericht was.⁴⁹ Er was een relatief grote tolerantie voor verschillende tactieken tussen de verschillende milieuorganisaties. Ook was er een mate van tolerantie vanuit de overheid jegens de milieubeweging. De milieubeweging kende drie hoofdstromingen: lobbygroepen, groepen die een alternatieve levensstijl bepleiten, en radicale politieke groeperingen.⁵⁰ Deze stromingen kunnen grofweg ingedeeld worden in gematigde (lobbygroepen) en radicale (politieke groepen) acties. De alternatieve levensstijlstroming kan gematigd, maar ook radicaal zijn.

In alle stromingen kwam kritiek op het grootschalige gebruik van technologie voor. Dit werd door de roodgroene en donkergroene groeperingen vaak aan antikapitalisme en kritiek op (grote) bedrijven gekoppeld. Hierdoor ontstond kritiek op onder andere technologie, milieubeleid, kapitalisme, militarisme, en de overheid.⁵¹ Sommige organisaties wezen technologie compleet af, maar de meeste hadden vooral kritiek op het grootschalige gebruik. In de loop van de jaren zeventig groeide het idee dat technologie ook gebruikt kon worden als oplossing voor milieuproblematiek, waardoor kritiek op bedrijven een minder grote rol ging spelen. Het 'groene' gebruik van technologie werd ecologische modernisering genoemd.⁵² Deze modernisering leidde uiteindelijk tot een breuk met de roodgroene en donkergroene groeperingen. Door deze breuk werd de milieubeweging als minder radicaal gezien, waardoor het ledenaantal een snellere groei ondervond.⁵³

In maart 1972 werd door de Club van Rome het rapport *Grenzen aan de groei* gepubliceerd waarin werd gewezen op de consequenties van voortgaande industriële groei en de eindigheid van natuurlijke hulpbronnen.⁵⁴ De steeds zichtbaarder wordende consequenties van milieuproblematiek zorgden voor een ondergangsgeloof wat gedeeld werd door bijna alle milieuorganisaties.⁵⁵ Het rapport van de Club werd veel verkocht in Nederland. Ondanks deze verkoop en interesse steeg het ledenaantal van de Nederlandse milieubeweging nog steeds langzaam.⁵⁶ Dit zou verklaard kunnen worden, doordat de milieubeweging dan nog aan roodgroene- en donkergroene organisaties verbonden werd.

⁴⁸ Cramer, *De groene golf*, 200.

⁴⁹ Ibidem, 43-44.

⁵⁰ Hellema, *Nederland*, 37.

⁵¹ Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 200.

⁵² Duyvendak, 'Een beweging', 149.

⁵³ Ibidem, 149-150.

⁵⁴ Hellema, *Nederland*, 36.

⁵⁵ Cramer, *De groene golf*, 48.

⁵⁶ Hellema, *Nederland*, 36 ; Duyvendak, 'Een beweging', 151.

De in het rapport geschetste doemscenario's leken bewaarheid te worden toen in 1973 de oliecrisis uitbrak. Nederland werd beperkt in de toevoer van olie, vanwege de steun die zij aan Israël had verleend tijdens de Oktoberoorlog.⁵⁷ Door de oliecrisis steeg bij de overheid de noodzaak om alternatieve energiebronnen te onderzoeken. Een belangrijke oplossing die werd aangedragen was het inzetten op kernenergie. In 1974 introduceerde de overheid het plan om drie grote, nieuwe kerncentrales te bouwen, naast de al bestaande centrales in Borssele en Dodewaard.⁵⁸ Vanaf de oliecrisis ging de AKB een steeds grotere rol spelen en trad zij naar de voorgrond in de milieubeweging.

Antikernenergiebeweging

De milieubeweging koesterde hoop dat het kabinet-Den Uyl, dat in 1973 aantrad, een milieuvriendelijke koers zou varen. Aanvankelijk was dit ook het geval, totdat duidelijk werd dat het kabinet wilde inzetten op kernenergie.⁵⁹ Vanaf 1973 werd kernenergie een van de belangrijkste thema's binnen de milieubeweging.⁶⁰

De kritiek op het inzetten op kernenergie werd versterkt door de invoering van de zogenaamde 'Kalkarheffing', een energieheffing van 3% om de bouw van een snelleweekreactor in de Bondsrepubliek te financieren. Dit leidde tot de eerste grootschalige demonstratie van de AKB, te Kalkar. Er ontstond een samenwerkingsverbond, onder de noemer Landelijk Energie Komitee (LEK), tussen verschillende maatschappelijke- en milieuorganisaties, waaraan ook lokale politieke partijen van de PvdA, CPN, PPR, en PSP meededen.⁶¹ Daarnaast werden de Stroomgroepen Stop Kalkar (SSK) opgericht, die later hun naam zouden veranderen naar Stroomgroepen Stop Kernenergie.⁶² Eveneens werd de oproep gedaan om de Kalkarheffing niet te betalen.⁶³ Kritiek op het kabinet werd geïncorporeerd in milieuactivisme, omdat, vooral roodgroene, milieugroeperingen zich verraden voelden door het centrum-linkse kabinet.

De AKB was gelieerd aan de antimilitaristische- en vredesbeweging. Dit was terug te zien in de kritiek die werd geuit op het verrijken van uranium. De AKB zag kernenergie als een middel waarmee de overheid een 'atoomstaat' (politiestaat) probeerde te creëren om zoveel mogelijk controle op de maatschappij uit te oefenen, wat zou leiden tot militarisering.⁶⁴ Hierbij speelde de CPN een belangrijke rol. Zij vond dat hun 'kameraden' in Oost-Europa in gevaar kwamen als de Bondsrepubliek over verrijkt uranium beschikte.⁶⁵

⁵⁷ Hellema, *Nederland*, 36.

⁵⁸ Van der Heijden, *Tussen aanpassing*, 64.

⁵⁹ Hellema, *Nederland*, 37-38.

⁶⁰ Van der Heijden, 'De milieubeweging', 459-460.

⁶¹ Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 110.

⁶² Ibidem, 111.

⁶³ Cramer, *De groene golf*, 73-74.

⁶⁴ Van der Heijden, 'De milieubeweging', 462.

⁶⁵ Hellema, *Nederland*, 38.

Een belangrijke reden voor de radicalisering van de AKB ligt in het feit dat zij veel meer tegenstand van de overheid ondervond dan de rest van de milieubeweging. Bij andere milieuorganisaties was er een grotere bereidheid tot discussie vanuit en met de overheid, kernenergie was een *high profile* kwestie, waardoor er met harde hand werd opgetreden tegen de AKB.⁶⁶

Met name vanaf 1977 begon de radicalisering van de Nederlandse AKB toen, onder de radicale vleugel, het idee ontstond dat beïnvloeding van en discussie met de politiek weinig zin had in het kernenergiedebat. In plaats daarvan gingen ze directe actie bepleiten. Dit kan gezien worden als het grote breekpunt met eerdere milieuorganisaties. De radicale vleugel ging zich principieel geweldloos, maar wel burgerlijk ongehoorzaam, opstellen. Dit werd in de periode tussen 1978-1980 onder andere gedaan door zich vast te ketenen aan hekken en het uitvoeren van (vervoers-)blokkades.⁶⁷ Een van de bekendste groepen die zich vastketende aan hekken was Breek Atoomketen Nederland (BAN).⁶⁸ De radicale groepen waren veelal georganiseerd in lokale 'basisgroepen', die op basisdemocratische wijze georganiseerd waren.⁶⁹ Naast deze radicale stroming bleef er een gematigde groep bestaan die vooral inzette op discussie. Zij zijn in de literatuur nauwelijks onderzocht.

Daarnaast waren er ook groepen die geen heil zagen in het voeren van principieel geweldloze acties, dit gold met name voor de Gelderse Stroomgroepen. Zij stonden aan de basis van de Dodewaard Gaat Dicht beweging.⁷⁰ De eerste blokkade (1980) van deze beweging verliep relatief 'speels' en zonder grote confrontaties.⁷¹ Echter, het toppunt van escalatie vond plaats in 1981, bij een nieuwe actie van deze groep. De gemoederen tussen politie en overheid enerzijds en de AKB, bestaande uit verschillende basisgroepen anderzijds, liepen hoog op en er ontstonden gewelddadige confrontaties. Hierbij werden charges uitgevoerd en traangas ingezet door de M.E., de betogers werden belaagd door de rechtse groepering het Oud-Strijders Legioen en een menigte onder leiding van de burgemeester van Dodewaard.⁷² Later dat jaar kwam de bereidheid tot discussie weer enigszins op gang toen er een brede maatschappelijke discussie werd opgezet. Hierin werd duidelijk dat er nauwelijks draagvlak was voor kernenergie onder de Nederlandse bevolking.⁷³

Vanaf 1983-1984 nam de interesse in de AKB en de milieubeweging af onder de Nederlandse bevolking. Dit kwam door de toenemende werkloosheid en de daarmee gepaard gaande groeiende interesse in industriële productie om de economie weer aan te laten trekken.⁷⁴ Naar aanleiding van de

⁶⁶ Duyvendak, 'Een beweging', 158-160 ; Van der Heijden, 'De Milieubeweging', 460.

⁶⁷ Cramer, *De groene golf*, 75 ; Hellema, *Nederland*, 83.

⁶⁸ Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 114.

⁶⁹ Ibidem, 114.

⁷⁰ Ibidem, 114.

⁷¹ Ibidem, 115.

⁷² Ibidem, 115.

⁷³ Hellema, *Nederland*, 39.

⁷⁴ Cramer, *De groene golf*, 89 ; Hellema, *Nederland*, 39.

kernramp te Tsjernobyl in 1986 kwam er een einde aan grootschalige discussies en demonstraties omtrent kernenergie. Sindsdien zijn er nog enkele demonstraties geweest, deze richtte zich onder andere op de opslag van radioactief afval.⁷⁵ Milieudiscussies werden vooral opgepakt door grotere organisaties, zoals Greenpeace, die, zoals in de inleiding gesteld, een professionalisering doormaakten en aanhang kregen van 'postgiroactivisten'. Ondanks de afname in bekendheid en activiteit is de AKB tegenwoordig nog steeds actief. Recentelijk heeft de Nederlandse AKB weer enkele acties gehouden tegen de Belgische kerncentrales Doel en Tihange.

De Nederlandse AKB combineerde vormen van kritiek die in meerdere facetten van de milieubeweging voorkwamen: antikapitalisme, antitechnologie, en pacifisme. De rol die de AKB speelde binnen de milieubeweging is vooral die van katalysator van radicalisering en het voeren van directe actie.

⁷⁵ Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 120.

Hoofdstuk 3: Het gematigde begin 1970 tot en met 1976

Om het gebruik van beeldmateriaal door de AKB te duiden en te onderzoeken hoe dit werd ingezet, is diachroon gekeken hoe dit per ‘levensfase’ is gedaan. De fases zijn gebaseerd op de historiografie. Er is gekozen om de levensloop te beperken tot drie fases, namelijk: 1970 tot en met 1976 als gematigde fase, 1977 tot en met 1981 als fase van radicalisering, en 1982 tot en met 1986 als fase van teruggang. Deze fasering is hoofdzakelijk gebaseerd op Hellema en Van Noort en verloopt van gematigd naar radicaal, met vervolgens een nieuwe matiging, die gelijkloopt aan de fase van professionalisering van de milieubeweging.⁷⁶

Het materiaal

Om bekendheid te vergaren voor het protest tegen kernenergie werd er veel gebruik gemaakt van beeldmateriaal zoals posters, buttons, flyers, en postkaarten. Uit dit scala aan beeldmateriaal is gekozen om posters, buttons en een *Asterix*-stripboek te analyseren. De posters en buttons kunnen als exemplarisch worden gezien voor de wijze van actievoeren van de AKB. Het *Asterix*-stripboek bevat alle vormen van kritiek en stromingen van de AKB, wat het tot een goed voorbeeld maakt. Dit zal in het volgende hoofdstuk besproken worden, aangezien het in 1978 en dus de volgende levensfase verscheen in Nederland.

Posters en buttons waren wijdverspreid. Dit kwam doordat deze relatief goedkoop te produceren en verspreiden waren. Posters werden op strategische plekken opgehangen waardoor ze een breed publiek bereikten. Buttons werden op verschillende manieren verspreid, veelal via buurt- en jongerencentra, waardoor de lokale impact van de thematiek veel groter werd.⁷⁷ Posters en buttons geven een goed beeld van hoe de AKB-propaganda vertoonde in publieke ruimte, terwijl het stripboek laat zien hoe de AKB dit in de privésfeer deed, waardoor alle lagen van de samenleving met haar ideologie werden doordrongen.

De doelgerichte verspreiding, waarbij ingespeeld werd op emoties met als doel het veranderen van de publieke perceptie ten opzichte van kernenergie, maakt dat de beeldmaterialen als propaganda beschouwd kunnen worden en ook als zodanig geanalyseerd kunnen worden.

⁷⁶ Hellema, *Nederland*, 79 ; Van Noort, *Bevlogen bewegingen*, 108-117.

⁷⁷ Laka documentatie- en onderzoekscentrum kernenergie, Buttons, <https://www.laka.org/strijdcultuur/buttons> (geraadpleegd 19 mei 2018).

Beeldmateriaal

Het begin

In de periode van 1970 tot en met 1973 zijn er slechts enkele posters door de AKB verspreid. Er werd vooral gewaarschuwd voor de gevaren van de reeds bestaande kerncentrales, waarbij de nadruk lag op stralingsgevaar.

Bijlage 5 toont een poster waarop een zwangere vrouw haar buik vasthoudt en zo haar foetus (afgebeeld als een kindergezicht) afschermt, waar de tekst 'Kernenergie Sluipmoord!' bij staat. De tekst insinueert dat het gebruik van kernenergie een gevaar voor de volksgezondheid vormt. Echter, er is geen zichtbaar gevaar, sluipmoord verwijst naar de onzichtbare straling die vrij kan komen bij het opwekken van kernenergie. Ondanks de goede bedoeling van de aanstaande moeder, kan zij haar foetus niet beschermen tegen deze gevaren. Op deze manier wordt er ingespeeld op angst, wat, zoals Shabo stelde, een belangrijke emotie is in propaganda.⁷⁸

Een vergelijkbare poster is te zien in bijlage 6, waar een foetus, als beeld voor de toekomst, is afgebeeld met de tekst 'Dáárom geen kernenergie'. Deze door G. Van Liempd in 1972 gemaakte poster is in datzelfde jaar ook met een andere tekst (Bijlage 7) voor de milieuorganisatie *Stichting Aarde* verschenen.⁷⁹ Deze variant waarschuwt voor de invloed van ongebreideld kapitalisme op het milieu, en de daaruit voortkomende milieuvervuiling. Doordat deze poster bij twee campagnes gebruikt werd, is de boodschap bij beide toepasbaar, waardoor het duidelijk werd dat kernenergie een thema van de milieubeweging was, en antikapitalisme onderdeel van de AKB was.

Het ongeboren kind en de zwangere vrouw, als symbool voor al het (kwetsbare) leven, werden vaak gebruikt om de onzichtbare gevaren van kernenergie zichtbaar te maken. In Bijlage 8 werd dit gevaar direct genoemd. Het symbool voor radioactiviteit is afgebeeld met de tekst 'Kernenergie stralingsgevaar'.⁸⁰ Doordat het waarschuwingssymbool voor radioactiviteit gebruikt werd, is het voor de ontvanger meteen duidelijk dat het om gevaar gaat, waardoor er op angst ingespeeld werd.

Deze posters hanteren als propagandatechniek het valse dilemma. Ze impliceren dat door kernenergie de volksgezondheid in gevaar komt, wat op zichzelf al een vals dilemma is, maar de eigenlijke intentie van de maker is het oproepen tot protest. Deze oproep zou geïnterpreteerd kunnen worden als: je bent of tegen kernenergie, of voor het in gevaar brengen van kinderen. Daarnaast vindt ook *transfer* plaats, de foetus komt symbool te staan voor al het leven wat beschermd moet worden.

⁷⁸ Shabo, *Techniques*, 44-45%.

⁷⁹ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 'Als we voor onze economie ons vruchtwater zouden moeten bevuilen, dan bevuilen we 't ook', *Visual Documents*, <https://search.socialhistory.org/Record/827695> (geraadpleegd 27 juli 2018).

⁸⁰ Deze poster is in het zwart en in het geel verschenen.

Vanaf Kalkar

Toen in 1973 duidelijk werd dat de Nederlandse overheid zou inzetten op kernenergie, werd er meer protestmateriaal gepubliceerd. Het meeste materiaal richtte zich tegen Kalkar en de Kalkarheffing.

Bijlage 9 toont een zwaard dat boven het woord 'Kalkar' hangt. Hiermee wordt verwezen naar het zwaard van Damocles. Nu lijkt het nog goed te gaan, maar de bouw van de kerncentrale in Kalkar zal tot groot onheil leiden. Als propagandatechniek is *transfer* toegepast, een bekende uitdrukking wordt gebruikt en geassocieerd met Kalkar, en het gepercipieerde gevaar van kernenergie. Deze poster maakt gebruik van een gematigd beeld, met een boodschap die waarschuwt voor gevaar in de toekomst. Dit waarschuwen komt veel terug in de posters van de AKB. Vanaf 1974 is een verharding in beeldmateriaal waar te nemen in vergelijking met de eerder gebruikte beelden, terwijl de teksten nog relatief mild blijven.

Bijlage 10 toont een straat met woonhuizen, mensen dood op straat en een auto waar de deuren nog van open staan. Daarbij de cynische tekst 'Kalkar, geen vuiltje aan de lucht...' Door een schokkende afbeelding te combineren met een milde, cynische tekst, wordt ingespeeld op het ontwikkelen van angst voor de schadelijke gevolgen van de opwekking van atoomstroom.

Bijlage 11 toont ook een 'schokkende' afbeelding met wederom een milde tekst erbij. De tekst 'Veel liefs uit Kalkar', lijkt geïnspireerd te zijn op een postkaart. Echter, de afbeelding heeft een shockeffect. Tussen de woorden in is een misvormde baby afgebeeld, die een haast dierlijke indruk wekt. De baby verwijst naar de risico's die kernenergie, en in dit geval de bouw in Kalkar, met zich meebrengt: misvormingen en mutaties. Hier is, evenals in de periode 1970-1973, gekozen om een baby te hanteren als middel van kritiek en waarschuwing. Met deze poster wordt ook indirect het technologisch-kritische-element van de AKB duidelijk. Door moderne technologie komt het toekomstige leven in gevaar, in plaats van dat dit leven verbeterd wordt. Zo wordt kritiek geuit op technologie zonder dat deze compleet wordt afgewezen. Bij deze poster wordt dezelfde propagandatechniek gebruikt als in de bijlages 5 tot en met 8.

Een andere poster waarbij het gebruikte beeld schokkend was, is bijlage 12. De afbeelding toont een schedel waarboven een kerncentrale is afgebeeld met de tekst 'Kalkar dodelijk'. In tegenstelling tot het eerdere beeldmateriaal werd hier direct gesteld dat kernenergie dodelijk is, zonder dat hier beeldspraak of eufemisme voor gebruikt is.

De hierboven getoonde posters gebruiken als propagandatechniek het valse dilemma. Er wordt geïnsinueerd dat de ontvanger of tegen kernenergie is, of voor verminken en stralingsdood. Hierin is continuïteit met de beginperiode van de AKB te herkennen, waar ook vooral voor straling werd gewaarschuwd.

Bijlage 13 toont een poster waarop de antikapitalistische-, antimilitaristische-, en antitechnologische-inslag van de AKB duidelijk worden. Dit was één van de eerste posters waarin al

deze kritieken gecombineerd werden. De poster toont de karikaturen van een militair die een bom vasthoudt, een man in wat een 'napoleonuniform' lijkt (dit zal als symbool voor de regering gezien worden), een wetenschapper, en een directeur die een model van een kerncentrale vasthoudt. De politicus houdt een zak met geld richting de directeur. Als tekst staat er 'Wij zorgen voor u en uw kinderen. Wij zorgen voor kernwapens en kerncentrales'. De politicus en de wetenschapper zijn iets achter de andere twee gepositioneerd, met de implicatie dat zij ondergeschikt zijn aan het militarisme en het kapitaal. Vanwege de samenwerking, en omdat de overheid het vermeende gevaar (kernwapens en kernenergie) financiert wordt de geloofwaardigheid van alle vier de groepen in twijfel getrokken. Zo wordt in deze poster een vijand aangewezen. In dit geval vier vijanden die de veiligheid van de bevolking in gevaar brengen. Er is kritiek op de wetenschapper, en daarmee op technologie, om hoe deze meewerkt aan kernenergie en eventueel aan het ontwikkelen van kernwapens. De overheid steunt kernenergie en is dus een vijand van de AKB. De directeur en de militair symboliseren het kapitalisme en militarisme waar de AKB op tegen was, en het gevaar dat het produceren van kernenergie zou leiden tot het fabriceren en gebruiken van kernwapens. De boodschap is in vergelijking met de eerdere propagandamaterialen radicaler, er is immers kritiek op verschillende groepen geleverd waarbij geïmpliceerd is dat zij moedwillig de volksveiligheid in gevaar brengen. Het beeldmateriaal is daarentegen vrij gematigd.

Niet al het beeldmateriaal dat gebruikt werd na 1973 had als doel choqueren, dit toont Bijlage 14. Een button met één van de bekendste leuzen en afbeeldingen van de AKB. De leus 'Atoomenergie Nee Bedankt' is sinds 1975 wereldwijd in gebruik door de AKB en wordt in verschillende talen gehanteerd.⁸¹ Naast de tekst is er een lachende zon afgebeeld. Deze zon kan op twee manieren geïnterpreteerd worden. Ten eerste als symbool voor natuur- en milieubescherming. In dit perspectief past het bij de groene kleur(-signatuur) van de AKB, en verwijst naar de bescherming van de door kernenergie bedreigde natuur. Ten tweede kan de zon gezien worden als pleidooi voor een alternatieve energievorm, namelijk zonne-energie. Dit past bij het technologisch-kritische deel van de AKB, maar die wel ecologische modernisering omarmde.⁸² Als propagandatechniek is hier *transfer* gebruikt. De zon is als symbool voor natuur en alternatieve energievormen gebruikt, maar is ook symbool komen te staan voor de AKB. Door het gebruik van milde en kleurrijke symbolen verschilt deze button sterk van de hier getoonde posters.

Bijlage 15 toont een button met de tekst 'Weiger atoomstroom. Thuis bankier sla toe! Betaal de stroom in tweeën' en moet in de periode 1974-1977 gedateerd worden. Dit kan gedaan worden omdat tussen september 1974 tot begin 1977 de Kalkarheffing betaald moest worden. Om de

⁸¹ TCK, 'Kernenergie? Nee Bedankt - stickers zijn helemaal terug', *Nieuwsblad* (29 maart 2011), <https://www.nieuwsblad.be/cnt/gqp385t0v> (geraadpleegd op 3 juni 2018).

⁸² Cramer, *De groene golf*, 83.

belastingdienst te dwarsbomen werd opgeroepen om de energierekening in twee delen te betalen. Deze button breekt ook met de eerder besproken materialen, doordat er uitsluitend gebruik is gemaakt van tekst. Ook is er in dit geval geen sprake van een propagandatechniek, er wordt rechttoe-rechtaan gesteld wat de AKB wil zonder het gebruik van retorische stijlmidelen.

Er kan geconcludeerd worden dat de toon in het door de AKB gebruikte beeldmateriaal vrij gematigd was, ondanks het gebruik van enkele radicalere en choquerende beelden zoals te zien in bijlages 10 tot en met 13. Het valt op dat baby's en foetussen vaak als beeld gebruikt werden om te waarschuwen voor de gevaren van kernenergie, en de 'onzichtbare' gevolgen ervan. De meeste kritiek richtte zich op (stralings-)gevaar en de gevaren voor de volksgezondheid. In het volgende hoofdstuk is besproken hoe de AKB beeldmateriaal inzette tijdens, volgens de literatuur, haar radicalisering.

Hoofdstuk 4: Radicalisering? 1977 tot en met 1981

In de periode 1977 tot en met 1981 werd duidelijk dat er meer geïnvesteerd zou worden in het uitbreiden van kernenergie, waardoor het verzet tegen kernenergie toe nam. Deze periode is de literatuur ingegaan als fase van radicalisering, maar behoeft met betrekking tot het gebruikte beeldmateriaal, enige nuancering.

Posters

Bijlage 16 toont een poster gericht tegen de kerncentrale te Kalkar en een groene omgeving waar het silhouet van een kind te zien is dat een vlieger vasthoudt in de vorm van een uil. In de linkerhoek is de zon, op dezelfde manier afgebeeld als in bijlage 14, te zien met een vuist omhoog. Op de vlieger staat een bekende leus van de AKB: 'Atoomstroom boze droom'. Verder stelt de tekst 'Geen kernenergie in Kalkar of waar dan ook'. Evenals de posters uit beginperiode, is hier een kind ingezet om campagne te voeren tegen kernenergie. Daarnaast is er gekozen om de toekomst zonder kernenergie groen en veilig voor kinderen te laten lijken. Deze poster lijkt, door de vormgeving, haaks te staan op het in hoofdstuk twee geschetste beeld van een radicale beweging.

Dat er toch een verharding, ook in het beeldmateriaal, plaatsvond toont bijlage 17. Deze uit 1977 afkomstige posters toont op de voorgrond drie mannen, vermoedelijk militairen of politie en op de achtergrond een rij ME'ers die richting een gebouw gedraaid staan waar mensen vandaan komen. De tekst 'Atoomenergie met alle geweld. Waar recht onrecht wordt, wordt verzet een plicht' lijkt geïnspireerd op de aan Thomas Jefferson toegedichte uitspraak '*When injustice becomes law, resistance becomes duty*'.⁸³ Zo wordt historische continuïteit gezocht in verzets- en bevrijdingsbewegingen, waardoor het mogelijk is om de strijd tegen de overheid, te legitimeren. Deze poster is geïnspireerd op gebeurtenissen uit 1977 zelf. Dit was een jaar waarin veel protesten plaatsvonden, onder andere tegen uitbreiding van de Urenco-ultracentrifugefabriek in Almelo en een grote demonstratie te Kalkar, waar de Duitse overheid repressief optrad.⁸⁴ Door een repressieve politiemacht te tonen speelt de AKB in op de angst voor een atoomstaat, waarin burgers hun democratische rechten kwijtraken.

Bijlage 18 laat een groep mensen zien waarbij het lijkt alsof zij naar de ontploffing van een kernbom kijken. Een van de toeschouwers heeft de tekst 'stop kernenergie' met een afbeelding op de rug van een atoom waarbinnen een zwangere vrouw met een kind aan haar hand zijn afgebeeld. Daarboven staat de tekst 'Wat God heeft samengevoegd, dat zal de mens niet scheiden'. Deze tekst is

⁸³ Monticello – The Thomas Jefferson Foundation, *Thomas Jefferson Encyclopedia*, <https://www.monticello.org/site/research-and-collections/when-injustice-becomes-law-resistance-becomes-duty-spurious-quotation> (geraadpleegd op 23 mei 2018).

⁸⁴ Hellema, *Nederland*, 38 ; Cramer, *Bevlogen bewegingen*, 113.

gebaseerd op de bijbel. Ondanks het zware en donkere beeld, is de boodschap nog relatief mild. Deze poster breekt compleet met het andere tot nu toe onderzochte beeldmateriaal, door de duidelijk op religieuze inslag gebaseerde kritiek. Dit toont aan dat niet alleen (radicale-)milieuorganisaties zich tegen kernenergie keerden, maar ook religieuze groeperingen. Ook hier zijn de zwangere vrouw en het kind gebruikt als propagandamiddel, waarmee ze zich thematisch in de traditie van andere protestposters van de AKB plaatsen.

Bijlages 19 tot en met 21 zijn weer radicaler in hun boodschap. Bijlage 19 is als een rebus opgemaakt, waardoor de ontvanger actiever moet lezen en nadenken over de boodschap. De poster is gemaakt als onderdeel van de Dodewaard gaat dicht-campagne, wat een van de meest radicale acties was. De rebus wordt hier als volgt gelezen: 'De staat faalt. Het kapitaal baalt. Nederland is de lul. Houd op met dat spul. Dodewaard moet dicht'.⁸⁵ Deze lezing komt voort uit de, in hoofdstuk twee getoonde, antikapitalistische houding van de AKB en haar ideeën waarbij de politie symbool kwam te staan voor de atoomstaat. De antikapitalistische houding van de AKB is verbonden aan kritiek op de overheid: zij dient immers niet het belang van de bevolking, maar van een onbekende, rijke elite die meer kerncentrales wil. In een andere lezing stelt de tekst: 'de politie faalt' en 'het kapitaal baalt'. Zo wordt de politie als onderdanig aan 'het kapitaal' geschetst. Vanuit het antikapitalismegedachtegoed van de AKB zou gesteld kunnen worden dat de politie er niet is om de bevolking te beschermen, maar om de belangen van een rijke elite veilig te stellen, waardoor burgerlijke ongehoorzaamheid geoorloofd is. Uit beide lezingen, wordt duidelijk dat deze poster antikapitalistisch is en waarschuwt voor de atoomstaat.

Bij deze poster worden twee propagandatechnieken gebruikt. Ten eerste wordt er een vijand aangewezen. Dit is hierboven aangetoond door de politie, de overheid, en het onbekende 'kapitaal' als een bedreiging te benoemen. Ten tweede is er gebruik gemaakt van *transfer*. De symbolen voor de overheid, de politie, en geld krijgen hier een andere betekenis. Zo zal de afbeelding van een agent in uniform voor sommigen een gevoel van veiligheid oproepen, terwijl deze hier is ingezet om repressie te symboliseren. De hand waaruit geld komt kan als teken van welvaart worden gezien, maar is symbool komen te staan voor een (onbekende) rijke elite.

Bijlage 20 toont de tekst 'Uranium kills: plants, animals, and...', waarnaast een angstig kijkend kind is afgebeeld dat de arm van een volwassene vastheeft, met op de achtergrond een kerncentrale. Hier is wederom het kind gebruikt om de gevaren van kernenergie zichtbaar te maken. Ook Bijlage 21 speelt in op choqueren en angst. Door het afbeelden van iemand in een gaspak met een geigerteller, die het stralingsniveau van enkele aardappelen en blikjes meet, waar de tekst 'Atoomdood' boven staat. Op deze manier laat de AKB, net zoals in Bijlage 20, zien dat niets veilig is voor kernstraling.

⁸⁵ Voor de leesbaarheid is er interpunctie toegevoegd.

Bijlage 22 is zelfs in vergelijking met het beeldmateriaal uit de beginperiode van de AKB nog mild van aard, terwijl deze uitkwam op het toppunt van radicalisering: 1981. Deze poster toont een kritiek op het ‘verkeerde’ gebruik van technologie en stelt ‘Geen kernenergie of kolen. Neem’n molen’. In deze poster breidt de kritiek zich ook uit naar de vervuilende kolenenergie, en pleit net zoals bijlage 14 voor een alternatieve energiebron.

Asterix en de kernsentrale

Asterix en de kernsentrale...of het recht van de sterkste stamt oorspronkelijk uit Wenen en is in 1978 uitgegeven. De *Asterix*-strip was bij publicatie erg populair en is via de Bondsrepubliek in Nederland terecht gekomen, waar in 1979 de eerste vertaling verscheen.⁸⁶ Het boek gebruikt voornamelijk afbeeldingen afkomstig uit originele *Asterix*-stripboeken, waar eigen tekst en enkele eigen afbeelding aan toegevoegd zijn. Door het gebruik van popcultuur wint het stripboek aan herkenbaarheid, waardoor de propagandaboodschap beter ontvangen kan worden.

Samenvatting van het verhaal

Het verhaal gaat over Caesar die in opdracht van de rijke Romein Surplus een snellekweekreactor wil bouwen in het dorp waar Asterix woont (Bijlage 23.1). Daar laait een discussie op over of en hoe ze dit moeten tegengaan. Enkele roepen op tot directe actie, terwijl andere weer heil zien in een maatschappelijke discussie en gebruik willen maken van inspraakmogelijkheden. De mannen uit het dorp besluiten om tegen atoomenergie in te gaan, waarop een veldslag met de Romeinse troepen volgt, die het gebied moesten ontruimen. Asterix weet te achterhalen dat er een hoorzitting plaatsvindt, waar hij naar toe gaat om zijn standpunt te berde te brengen. Daar komt hij lijnrecht tegenover de werkgevers en de staat te staan. De zitting wordt geschorst in afwachting van de brede maatschappelijke discussie. Er worden voorlopige vergunningen afgegeven voor de bouw van kerncentrales. Eenmaal terug in het dorp vertelt Asterix het slechte nieuws en weet hij te achterhalen dat de overheid niet heeft gewacht met bouwen op de vergunning. Er wordt besloten om een eind te maken aan de Romeinse pogingen om de kerncentrale te bouwen. Ze vallen de Romeinen aan en winnen. Zo wordt de strijd om de bouw van de kerncentrale in het voordeel van Asterix beslecht.

Analyse

Het is niet mogelijk om alle afbeeldingen of pagina's hier te bespreken, daarom zijn de belangrijkste elementen hier thematisch besproken.

⁸⁶ Laka documentatie- en onderzoekscentrum kernenergie, *Asterix en de kerncentrale*, <https://www.laka.org/asterix> (geraadpleegd op 4 juni 2018)

Op het gehele stripboek wordt *transfer* toegepast als propagandatechniek. Door popcultuur te gebruiken wordt een bekend personage, aan de AKB verbonden, waardoor de volgende keer dat de lezer over Asterix hoort deze aan de AKB verbonden wordt.

Tweedeling

In het verhaal is de levensloop van de AKB te herkennen. Een belangrijk aspect hiervan is het tonen van de tweedeling binnen de Nederlandse AKB: de beleidsbeïnvloeders en de radicale groepen.⁸⁷ Dit wordt duidelijk in de discussie die in het dorp gevoerd wordt. De ene groep roept op om zich 'onder het volk [te] bewegen als een vis in het water', waarmee gehint wordt naar deelnemen aan discussies. Aan de andere kant wordt ook duidelijk dat er een groep is die liever directe actie inzet. Hier is Domelix (de dorpsoudste) het beste voorbeeld van. Hij hanteert revolutionaire retoriek zoals 'Een volk dat voor tirannen zwicht, zal meer dan lijf en goed verliezen'.⁸⁸ Door de beide kampen te laten zien en te tonen dat er aanvankelijk voor de gematigde koers was gekozen, probeert de AKB haar acties te rechtvaardigen, net zoals te zien is in de posters (Bijlage 17).

Antikapitalisme

Het antikapitalisme is hier, evenals in de posters (Bijlage 13 en 20), terug te zien. Caesar (symbool voor de overheid) wil de kerncentrale bouwen voor Surplus.⁸⁹ De naam Surplus (vertaald overschot, overdaad) suggereert dat het een kapitalist betreft. De voorstelling van Surplus completeert dit beeld, hij is een rijke Romein die 'een kleine orgie' organiseert.⁹⁰ Hierbij is veel voedsel, vrouwen, en weldaad tentoongesteld (Bijlage 23.2), wat haaks zou staan op het 'normale volk'. Surplus is afgebeeld als degene die van Volluxpaaier (lees: Volkspaaier) belastinggeld ontvangt en dit verdeelt. Bij deze verdeling gaat een omkoopbedrag naar Volluxpaaier, wordt het merendeel zelf gehouden, en wordt een minimale hoeveelheid gebruikt om 'de sociale voorziening wel op peil [te] houden'.⁹¹ De hoorzitting vindt plaats in de stad Capital (verwijzing naar kapitaal) waarmee de AKB wil laten zien dat hoorzittingen niet werken, aangezien deze doorgestoken kaart waren, georganiseerd door kapitalistische belangengroepen.

Hier zijn twee propagandastrategieën aanwezig. Ten eerste wordt er een vijand aangewezen: de overheid en 'het kapitaal'. Ten tweede wordt de *plain folks* techniek toegepast, door het afbeelden van de Romeinen als decadent, rijk, en neerbuigend. Dit is terug te zien in de 'kleine orgie' van Surplus

⁸⁷ Auteur onbekend, *Asterix en de kernsentrale...of het recht van de sterkste* (1979), 6-9.

⁸⁸ Onbekend, *Asterix*, 6-7.

⁸⁹ Ibidem, 4.

⁹⁰ Ibidem, 12.

⁹¹ Ibidem, 13.

en de voorstanders van kernenergie.⁹² De vereenzelviging met 'het volk' is vaak geïmpliceerd, maar nog niet als propagandatechniek voorbijgekomen.

Internationale aansluiting

Een opvallend element in het stripboek is de oproep tot het verlenen van politiek asiel aan twee Duitse activisten. Van deze twee mannen is een foto in het boek geplaatst (Bijlage 23.3). Hoogstwaarschijnlijk betreft het hier Karl Winter en Helmut (Eso) Oldenfest. Zij waren ondergedoken in Nederland in afwachting van politiek asiel, nadat ze veroordeeld waren voor geweldspleging en het bijten in de laars van een agent.⁹³ Er wordt een appèl gedaan op de lezers om het politieke asiel te steunen. Hiermee werd duidelijk dat de AKB niet alleen binnen de landsgrenzen opkwam tegen kernenergie, maar ook juridisch activisten uit andere landen bijstond. Zo werd er internationale aansluiting gezocht, waarmee de Nederlandse AKB zich kon legitimeren, kernenergie was immers een internationaal probleem.

Feminisme

Aan het einde van het verhaal wordt de verbinding met het feminisme gezocht. Op pagina 42 komen de vrouwen samen en stellen dat zij ontevreden zijn met hun rol in het stripboek en dat ze over moeten gaan tot actie (Bijlage 23.5). Ze marcheren naar de mannen uit het dorp om dit mede te delen. Zodra de vrouwen zich bij de mannen voegen voor de laatste strijd schikken de mannen zich hier in, op Visstix na, die van begin af aan kritisch is op de AKB. Vervolgens wordt hij weggeslagen door Goeiemina (verwijzing naar Dolle Mina) en roept dat hij tegen gelijke rechten voor vrouwen en mannen is.⁹⁴ Hiermee laat de AKB zien dat ze gelijkberechtiging en gendergelijkheid nastreeft. Zo zoekt de AKB aansluiting bij andere sociale bewegingen, wat ze in andere propagandamiddelen niet doet. Daarnaast zou het argument gemaakt kunnen worden dat vrouwen in het overige beeldmateriaal van de AKB als zwakker worden afgebeeld, als 'iets' wat beschermd moest worden tegen kernenergie (bijlage 5 en 18), deze tegenstelling toont een heterogeniteit aan ideeën binnen de AKB.

Er kan gesteld worden dat de posters van de AKB zich in deze periode meer richtte op choqueren en angst waarbij de angst voor de atoomstaat een grote rol ging spelen. Dit komt het beste naar voren in *Asterix* en in Bijlages 17 en 19. Echter, niet al het materiaal is radicaal, of gericht op choqueren. Dit toont dat, in het geval van het beeldmateriaal, de AKB geen homogene radicale beweging was.

⁹² Onbekend, *Asterix*, 12.

⁹³ *Onderstroom* 20 (mei 1979), 8-9, Op: Laka documentatie- en onderzoekscentrum kernenergie, *Tijdschriften uit de antikernenergiebeweging*, <https://www.laka.org/docu/tijdschriften/onderstroom/> (geraadpleegd op 3 juni 2018).

⁹⁴ Onbekend, *Asterix*, 42-45.

Hoofdstuk 5: Teruggang en matiging? 1982 tot en met 1986

Naar aanleiding van de brede maatschappelijke discussie die in 1981 startte werd duidelijk dat het draagvlak voor kernenergie nog slechts marginaal was. In 1984, aan het einde van de discussie werd tegen het bouwen van meer kerncentrales geadviseerd.⁹⁵ Dit advies werd door de regering niet overgenomen. Pas in 1986, na de kernramp te Tsjernobyl, zette de overheid de bouwplannen stop. Vanaf 1983 nam de interesse rond kernenergie af door de toenemende werkloosheid.⁹⁶ De periode van 1982 tot en met 1986 markeert een teruggang in de AKB, zoals Van Noort dit noemde. Toch bleef de AKB protesteren. Dit protest richtte zich steeds meer op het opslagbeleid van radioactief restmateriaal. Dit werd ingegraven, opgeslagen, of, tot 1982, in zee geloosd.⁹⁷

Posters

Een poster die zich richtte tegen het opslagbeleid is opgenomen als Bijlage 24. Bijlage 24 toont een poster waar een gedicht op is afgebeeld:

*Vreemde brieven gepost
in de Atlantische oceaan
aan de Octopus, Aan de Potvis,
aan het plankton.
Vreemde brieven, met snoekebek sprekend
'Diner voor de Zeebodem. Met hartelijk vaarwel
*PS Bestek meegeleverd.
Leve jullie lever,
Liefs! -De Regeringen'⁹⁸*

Boven het gedicht is een deel van een globe afgebeeld waar de oceaan als een soort tapijt open wordt gemaakt en een behandschoende hand tonnen met radioactief afval in zee veegt. Daarmee wilde de AKB laten zien dat de overheid moedwillig het milieu, en het leven, in gevaar bracht en schade toebracht, door het afval 'onder het tapijt te vegen'. Zo werd kritiek op de overheid verbonden aan ecologische denkbeelden, terwijl dit eerder vooral aan antikapitalisme, of angst voor de atoomstaat verbonden werd. Deze poster wijst een vijand aan, namelijk de overheid. Bijlage 24 is niet alleen in beeldtaal, maar ook in boodschap minder radicaal dan de meeste posters uit de periode 1977 tot en met 1981.

⁹⁵ Hellema, *Nederland*, 39.

⁹⁶ Cramer, *De groene golf*, 89 ; Hellema, *Nederland*, 39.

⁹⁷ Van Noort, *Bevlogen Bewegingen*, 111-112 + 118.

⁹⁸ De originele interpunctie is behouden in dit citaat.

Bijlage 25 lijkt op het eerste gezicht een radicalere poster door de activistische vormgeving. Echter, de tekst 'voor een atoomvrije toekomst... actief tegen kernenergie', toont geen radicale elementen. Er wordt opgeroepen tot actie, maar op welke manier er actiegevoerd moest worden, werd in midden gelaten. De afgebeelde vrouw met gebalde vuist breekt met het eerder geschetste beeld van vrouwen die hun kinderen beschermen en zelf beschermd moesten worden, doordat ze nu zelf strijdbaar is. Het lijkt dus alsof het feminisme, zoals beschreven in *Asterix*, invloed heeft gehad op de latere ideeën van de AKB. Er kan echter niet vastgesteld worden of dit een algemeen beeld is, of dat deze omarming van het feminisme slechts door enkele groepen plaatsvond. Er wordt, evenals bij Bijlage 15, direct gesteld wat de AKB nastreeft: mobilisering.

Bijlage 26 toont vicepremier en minister van economische zaken Gijs van Aardenne die op een afvalbak ligt waar 'kernafval' opstaat. Daaronder staat de tekst 'Kernenergie...? Daar hebben we het toch al over gehad... Het antwoord blijft: NEE!'. Deze poster verwijst naar de uitkomst van de brede maatschappelijke discussie, en het negeren van het advies door de overheid. In deze poster wordt als propagandatechniek een vijand aangewezen: Van Aardenne, die symbool staat voor de overheid. Er wordt kritiek op de overheid gegeven, maar op een andere, minder radicale manier dan in het *Asterix*-stripboek, waar de plannen voor de bouw van kerncentrales doorzet worden, terwijl duidelijk is dat 'het volk' dit niet wil. Ook in vergelijking met Bijlages 13, 17, en 19 is de kritiek op de overheid hier minder fel. De kritiek op de overheid maakt hier geen gebruik van doemscenario's zoals de atoomstaat, of antikapitalistische ideeën.

Ondanks het overwegend gematigde materiaal tijdens deze periode van teruggang waren er nog steeds radicale groepen aanwezig. Zo toont Bijlage 27 een poster die als bijlage bij *De Vrije: anarchisties maandblad* verspreid werd.⁹⁹ De tekst 'De meerderheid wil sluiting? Dan 2-4 kerncentrales erbij!' en verwijst net zoals Bijlage 26 naar het besluit van de regering om de uitkomst van de brede maatschappelijke discussie naast zich neer te leggen. Echter, de vormgeving in deze poster speelt weer in op angst voor de atoomstaat door ME'ers af te beelden. Zo wil de AKB (net zoals in bijlage 17) laten zien dat de overheid, eventueel op gewelddadige wijze, haar wil oplegt. Daarnaast toont deze bron, samen met Bijlage 18, de diversiteit aan groeperingen die actief waren binnen de AKB; van radicaal anarchistische organisaties tot christelijke bewegingen, de AKB was veelzijdig en in alle lagen van de samenleving geworteld.

Door in Bijlage 26 te verwijzen naar 'we' en in Bijlage 27 naar 'de meerderheid' beroept de AKB zich op de mening van een grote groep en maakt zo gebruik van het *bandwagon*-effect: aangezien de meerderheid het wil, moet het gebeuren.

⁹⁹ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 'De meerderheid wil sluiting? Dan 2-4 kerncentrales erbij!', *Visual Documents*, <https://search.socialhistory.org/Record/838680> (geraadpleegd 7 augustus 2018).

In deze periode van teruggang, valt op dat de toon in vergelijking met de fase hiervoor gematigder was. Het radicale anti-overheidssentiment werd afgezwakt en er werd meer naar de ecologische problematiek van kernenergie gekeken, net zoals in de beginperiode van de AKB. Toch moet opgemerkt worden dat er nog steeds radicale sentimenten zijn zoals Bijlage 27 laat zien.

Conclusie

De vraag hoe de in de literatuur beschreven levensloop van de Nederlandse antikernenergiebeweging terug te zien is in het beeldmateriaal dat zij gebruikte om de Nederlandse publieke opinie over kernenergie te beïnvloeden in de periode 1970 tot en met 1986 kan beantwoord worden door kort de levensfases door te lopen aan de hand van de in hoofdstuk drie, vier, en vijf getrokken conclusies.

De AKB lijkt in de beginfase (1970-1976) vooral te steunen op ideeën afkomstig uit de milieubeweging en maakt zich vooral zorgen om de ecologische toestand van de aarde, stralingsgevaar en de volksgezondheid. Dit is niet verwonderlijk aangezien de milieubeweging voortborduurde op belangenorganisaties die zich inzette voor de volksgezondheid.

De in de literatuur beschreven radicalisering (grootweg 1977-1981) is in het beeldmateriaal terug te zien aan een verharding van de boodschap die de AKB uitdroeg. In plaats van het waarschuwen voor ecologische- en gezondheidsrisico's verschoof de boodschap steeds meer richting de overheid, en de atoomstaat als dystopisch toekomstbeeld, waarbij een juxtapositie tussen volk en overheid werd geschetst. Als kritiek op het gepercipieerde gevaar van de atoomstaat rechtvaardigde de AKB directe actie. Deze kritiek werd daarnaast vaak gekoppeld aan antikapitalisme, wat in elke levensfase voorkwam, maar het sterkste aanwezig was tijdens deze periode van radicalisering. Echter, de radicalisering is, zoals in hoofdstuk vier getoond, niet algeheel waardoor de literatuur voor deze levensfase een te homogeen beeld schetst. Naast de verharding tonen andere bronnen, zoals Bijlage 18 en 22, maar ook het *Asterix*-stripboek een genuanceerder verhaal, waar ook plaats is voor minder radicale of zelfs zeer gematigde tegenstanders van kernenergie.

Vanaf 1982 vindt er volgens de literatuur een teruggang plaats, die ook terug te zien is in het beeldmateriaal. In deze periode zijn nog steeds radicale elementen aanwezig, maar de hoofdmoot van de kritiek richt zich op ecologie en gezondheidsrisico's, net zoals in de beginfase.

Terugkomend op de onderzoeksvraag kan geconcludeerd worden dat de ontwikkelingsfasen van de AKB weerspiegeld worden in het beeldmateriaal. De angst, met propagandatechnieken inspelen op emoties, voor een dystopische toekomst wordt weergegeven in het beeldmateriaal. Aanvankelijk op een milde wijze, in de radicale fase doormiddel van het oproepen tot meer radicale acties en in de laatste fase weer een teruggang naar een mildere vorm van protest. Maar ook wordt duidelijk dat de radicalisering niet zo absoluut en alomvattend is als soms in de literatuur, bij Hellema, Van Noort, en Cramer, gesuggereerd wordt.

Met deze conclusie heeft dit onderzoek geen grote nieuwe ontdekkingen aan het licht gebracht, maar moet het gezien worden als een bescheiden toevoeging aan en kritiek op de historiografie. De AKB zette beeldmateriaal in om de publieke opinie te veranderen en zo macht te vergaren in het publieke debat. Daarnaast was een van de hoofddoelen van de AKB om de macht van

de overheid te ondermijnen, wat in lijn is met de door David Welch, gestelde doelen van propaganda. Dit deed zij voornamelijk door in te spelen op angst. Deze angst probeerde zij, zoals Duyvendak het noemt, te *framen* in haar strijd tegen kernenergie. Door visuele bronnen toe te voegen aan de reeds onderzochte materialen is er een beter beeld ontstaan op hoe de AKB haar strijd *framede*. Dit is inzichtelijk gemaakt door het toepassen van McNeills *cultural environmental history*, en Jowett en O'Donnells analysemethode, waarmee de ideeën omtrent kernenergie zichtbaar zijn gemaakt en het politiek-maatschappelijk handelen van de Nederlandse AKB verklaard kan worden. Hiermee wordt duidelijk dat de heterogeniteit, die slechts terloops genoemd wordt in de literatuur, explicieter naar voren moet komen zodat het levensloopvertoog van auteurs als Hellema, Van Noort, en Cramer een genuanceerder beeld schetst. De literatuur moet laten zien dat de AKB een diverse beweging was, waar radicale anarchistische-, tot gematigde christelijke organisaties deel van uitmaakten. Dat er organisaties waren die vrouwen en kinderen als slachtoffers en kwetsbaar zagen, tot feministen die vonden dat vrouwen naar de voorgrond zouden moeten treden, zoals te zien in *Asterix*.

Een beperking van dit onderzoek is dat er slechts een beperkte selectie bronmateriaal gebruikt is, zo zijn er nog veel posters en buttons niet onderzocht. Daarnaast maakte de AKB ook gebruik van andere propagandamiddelen, zoals muziek, film en cabaret, die nog bestudeert kunnen worden. Met een methodisch andere bestudering, bijvoorbeeld van leidmotieven, kan er meer gezegd worden over symboliek en thema's binnen de propagandamiddelen. Symboliek is in dit onderzoek besproken als middel om de levensloop te tonen, en niet als onderzoeksonderwerp op zichzelf. Een andere lacune ligt in het gebrek aan inzicht in de kruisbestuiving tussen de AKB en andere sociale bewegingen, bijvoorbeeld hoe (bepaalde takken van) de AKB het feminisme omarmde, danwel of de AKB zelf als voorbeeld werd gezien door andere bewegingen. Daarnaast blijft de vraag hoe effectief deze propagandamiddelen waren? Ondanks dat dit volgens Duivenvoorden moeilijk te onderzoeken is, kunnen *oral history* en mediaonderzoek hier toch een aanknopingspunt bij vormen. Het geringe onderzoek dat is gedaan naar de gematigde activisten en beleidsbeïnvloeders blijft echter een van de grootste lacunes.

Bibliografie

Bronnen:

Auteur onbekend, *Asterix en de kernsentrale...of het recht van de sterkste* (1979).

Duivenvoorden, E., *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005).

Laka documentatie- en onderzoekscentrum kernenergie, 'Atoomenergie? Nee bedankt', *Buttons*, <https://www.laka.org/cultuur/buttons/beleid-023.jpg>.

Laka documentatie- en onderzoekscentrum kernenergie, 'Thuisbankier sla toe!', *Buttons*, <https://www.laka.org/cultuur/buttons/beleid-018.jpg>.

Onderstroom 20 (mei 1979), 8-9, Op: Laka documentatie- en onderzoekscentrum kernenergie, *Tijdschriften uit de antikernenergiebeweging*, <https://www.laka.org/docu/tijdschriften/onderstroom/> (geraadpleegd op 3 juni 2018).

Literatuur:

Cramer, J., *De groene golf: geschiedenis en toekomst van de Nederlandse milieubeweging* (Utrecht, 1989).

Duivenvoorden, E., *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005).

Duyvendak, J.W., 'Een beweging zonder natuurlijke vijand? Over strategische dilemma's van de milieubeweging', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 23:1 (1996), 144-169.

Heijden, van der, H.A., 'De milieubeweging in de twintigste eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 34:3 (2004), 445-483.

Heijden, van der, H.A., *Tussen aanpassing en verzet. Milieubeweging en milieudioscours* (Amsterdam, 2000).

Hellema, D., *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam, 2012).

Heywood, A., *Political Ideologies. An Introduction* (vijfde editie, Basingstoke, 2012).

Jowett, G. en O'Donnell, V., *Propaganda and Persuasion* (derde editie, Thousand Oaks, 1999).

Koopmans, R. en Duyvendak, J.W., 'The Political Construction of the Nuclear Energy Issue and Its Impact on the Mobilization of Anti-Nuclear Movements in Western Europe', *Social Problems* 42:2 (1995), 235-251.

McNeill, J.R., 'The State of the Field of Environmental History', *Annual Review of Environment and Resources* 35 (2010), 345-374.

Noort, van, W.J., *Bevlogen bewegingen: een vergelijking van de anti-kernenergie-, kraak- en milieubeweging* (Amsterdam, 1988).

Pratkanis, A. en Aronson, E., *Age of Propaganda. The Everyday Use and Abuse of Persuasion* (herziene editie, New York, 2002).

Shabo, M.E., *Techniques of Propaganda & Persuasion* (Smyrna, 2008).

Welch, D., 'Opening Pandora's Box: Propaganda, Power, and Persuasion', in: Idem, *Propaganda, Power and Persuasion. From World War I to Wikileaks* (Londen en New York, 2015), 3-18.

Websites:

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 'Als we voor onze economie ons vruchtwater zouden moeten bevuilen, dan bevuilden we 't ook', *Visual Documents*, <https://search.socialhistory.org/Record/827695>.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 'De meerderheid wil sluiting? Dan 2-4 kerncentrales erbij!', *Visual Documents*, <https://search.socialhistory.org/Record/838680>.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 'Veel liefs uit Kalkar', *Steun! Stem! Staak!*, http://www.iisg.nl/exhibitions/affiche/all/1result-nlb3f1.html?aantal=116&max=150&Auteur=&uitgever=&Trefwoord=&Datum_na=&Datum_voor=.

Laka documentatie- en onderzoekscentrum kernenergie, *Asterix en de kerncentrale*, <https://www.laka.org/asterix>.

Laka documentatie- en onderzoekscentrum kernenergie, *Buttons*, <https://www.laka.org/strijdcultuur/buttons>.

Monticello – The Thomas Jefferson Foundation, *Thomas Jefferson Encyclopedia*, <https://www.monticello.org/site/research-and-collections/when-injustice-becomes-law-resistance-becomes-duty-spurious-quotation>.

TCK, ' 'Kernenergie? Nee Bedankt'- stickers zijn helemaal terug', *Nieuwsblad* (29 maart 2011), <https://www.nieuwsblad.be/cnt/gqp385t0v>.

Bijlages

Bijlage 1: *Jan loopt niet mee!*, Interkerkelijk Vredesberaad (ca.1983), poster 43x30cm., Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, BG D22/306, <http://disseminate.objectrepository.org/file/level3/10622/30051000640208>.

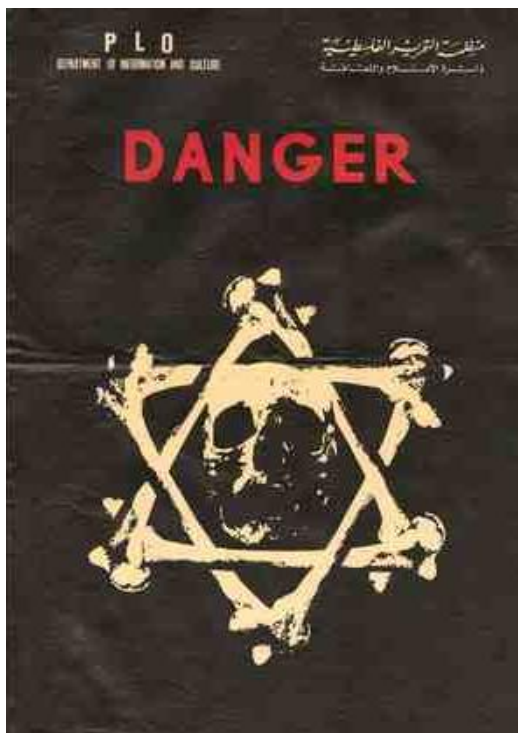
Bijlage 2: *De Zakkenvullers*, De Wekker (1985), poster 61x43cm, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, BG D76/303, <https://search.socialhistory.org/Record/1206204>.

Bijlage 3: *Pas op! Racisme leidt tot fascisme*, anoniem (ca.1983), poster 60x45cm., Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, BG D85/381, <http://hdl.handle.net/10622/30051002973698?locatt=view:level3>.

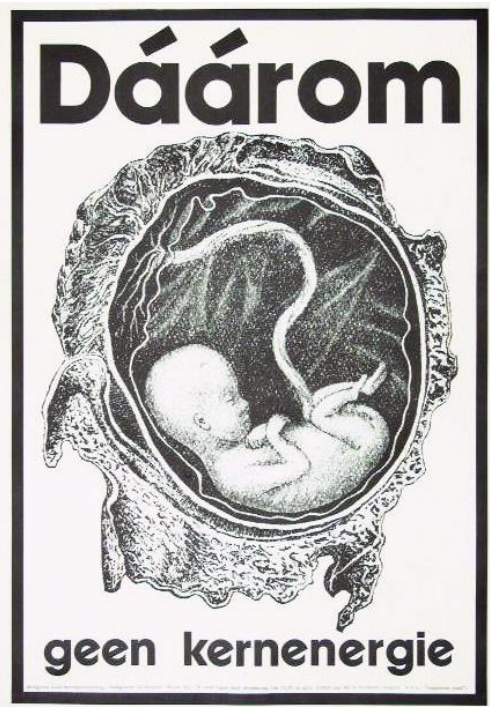
Bijlage 4: *Danger*, Palestine Liberation Organization (ca.1982), poster 68x48cm., Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, BG E14/884, <http://hdl.handle.net/10622/30051001399978?locatt=view:level3>.

Bijlage 5: *Kernenergie Sluipmoord!*, Iris de Leeuw (ca.1970), poster 61.5x46.5cm, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Antikernenergie.

Bijlage 6: *Dáárom geen kernenergie*, G. van Liempd (1972), poster afmeting onbekend, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Antikernenergie.

Bijlage 7: *Als we voor onze ekonomie ons vruchtwater zouden moeten bevuilen, dan bevuilen 't ook*, G. van Liempd (1972), poster 78x49.5cm, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Milieu.

Bijlage 8: Kernenergie Stralingsgevaar, M. Schroevers (1972), poster 45x45cm, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Antikernenergie.

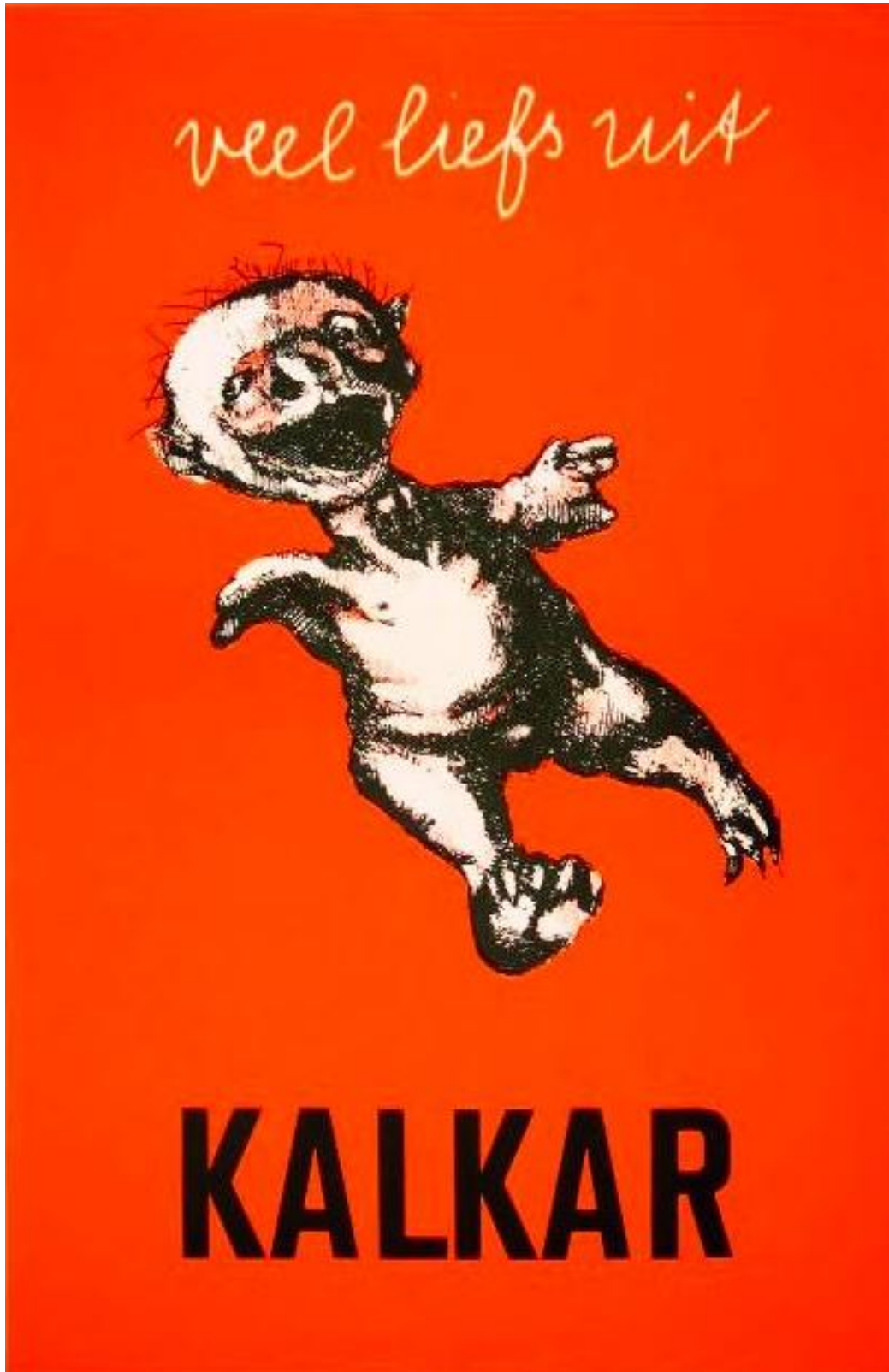
Bijlage 9: *Kalkar*, Aktiegroep Stop Kalkar (Oss) (1974), poster 46x15cm, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Kalkar en Brokdorf.

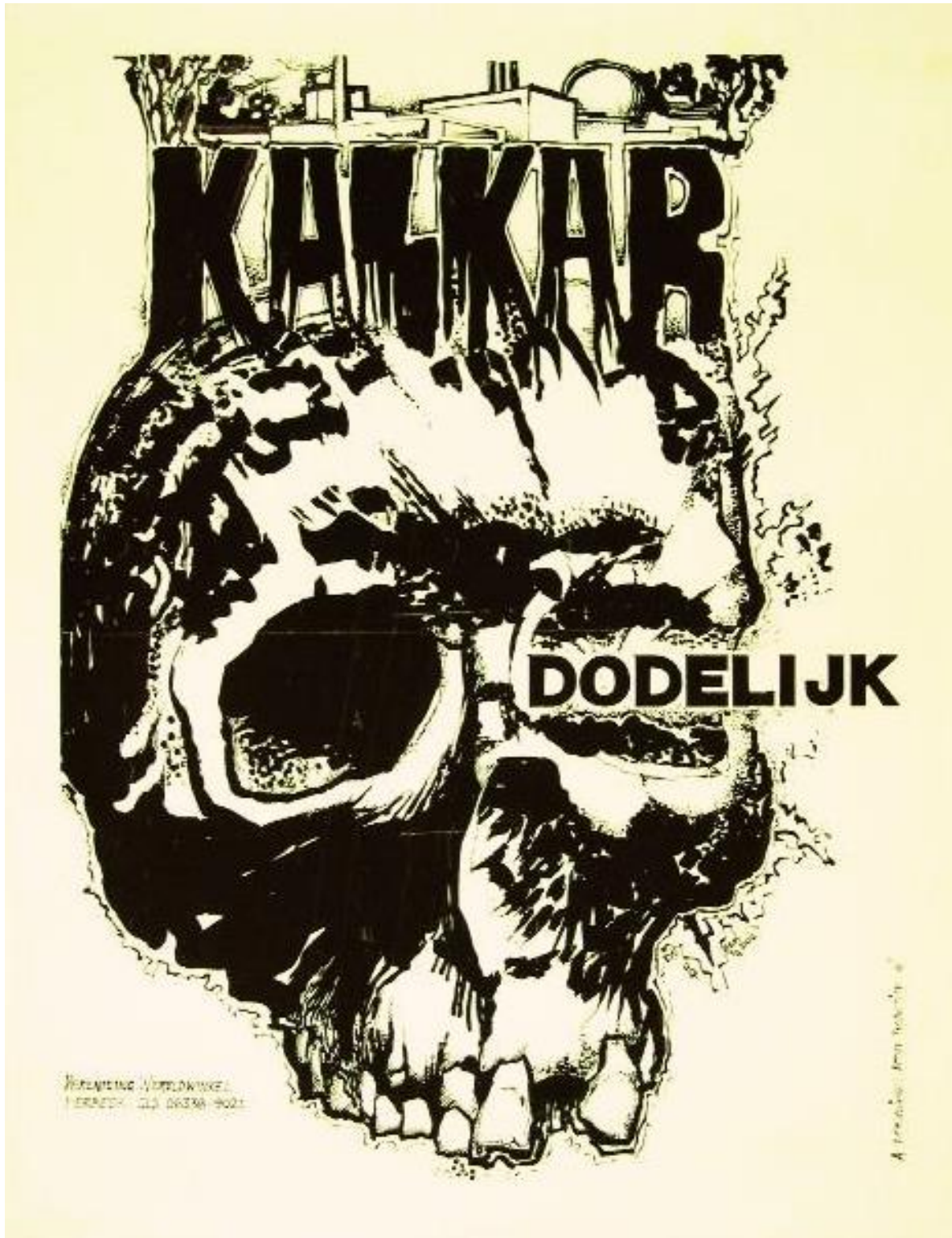
Bijlage 10: *Kalkar geen vuiltje aan de lucht...*, Aktiegroep Stop Kalkar (Oss) (1974), poster 48x33cm, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Kalkar en Brokdorf.

Bijlage 11: *Veel liefs uit Kalkar*, Alex Schalken (1974), poster 100x65cm, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Kalkar en Brokdorf.

Bijlage 12: *Kalkar dodelijk*, anoniem: verspreid in wereldwinkel Eerbeek (1974), poster 67x51cm, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Kalkar en Brokdorf.

Bijlage 13: *Wij zorgen voor u en uw kinderen*, Aktie Strohalm (Utrecht) (ca.1975-1976), posters 61x43cm, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Antikernenergie.

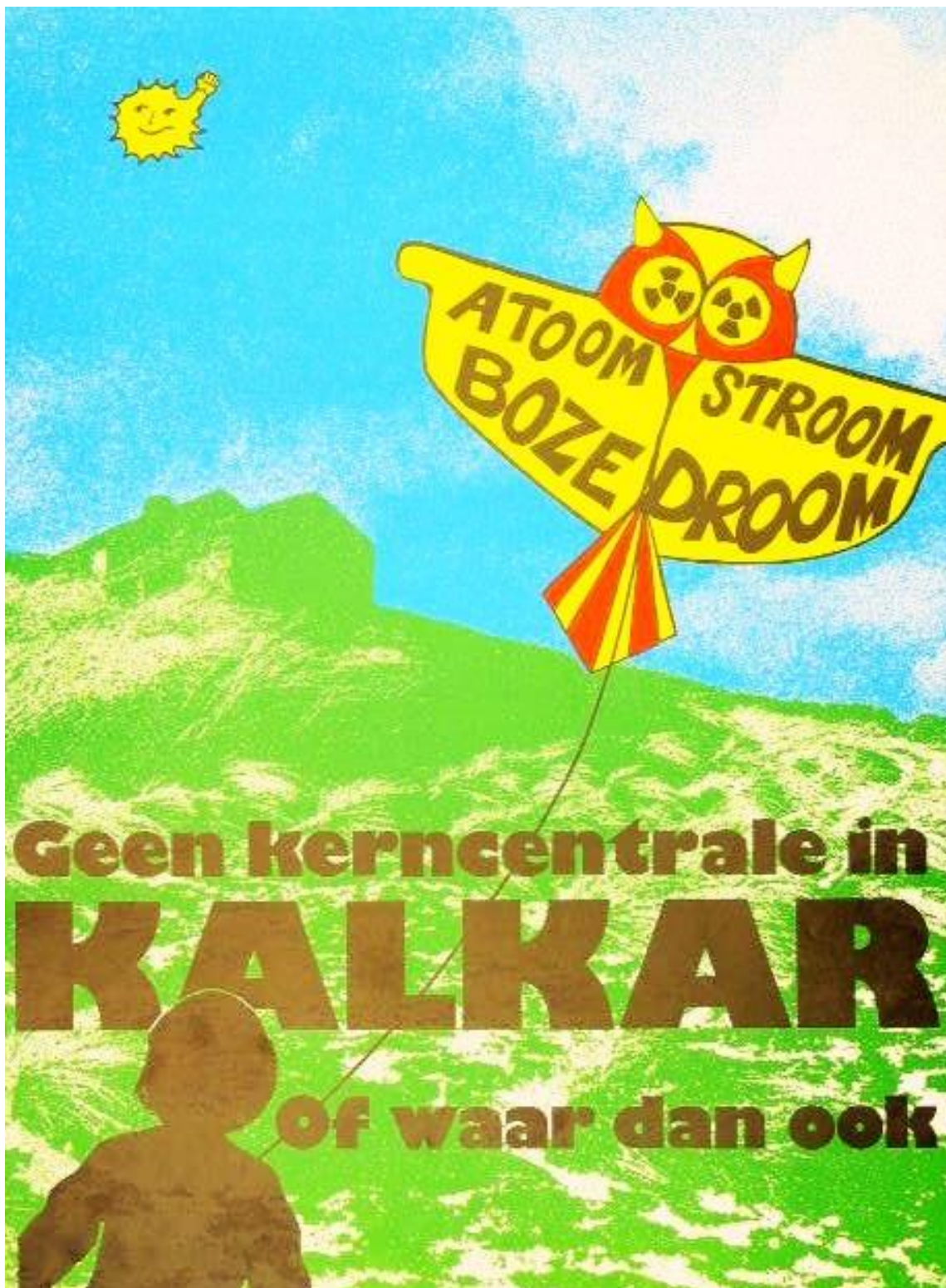
Bijlage 14: *Atoomenergie? Nee bedankt*, anoniem (onbekend: na 1975), button afmeting onbekend, afgebeeld in Laka documentatie- en onderzoekscentrum kernenergie, *Buttons*, <https://www.laka.org/cultuur/buttons/beleid-023.jpg>.

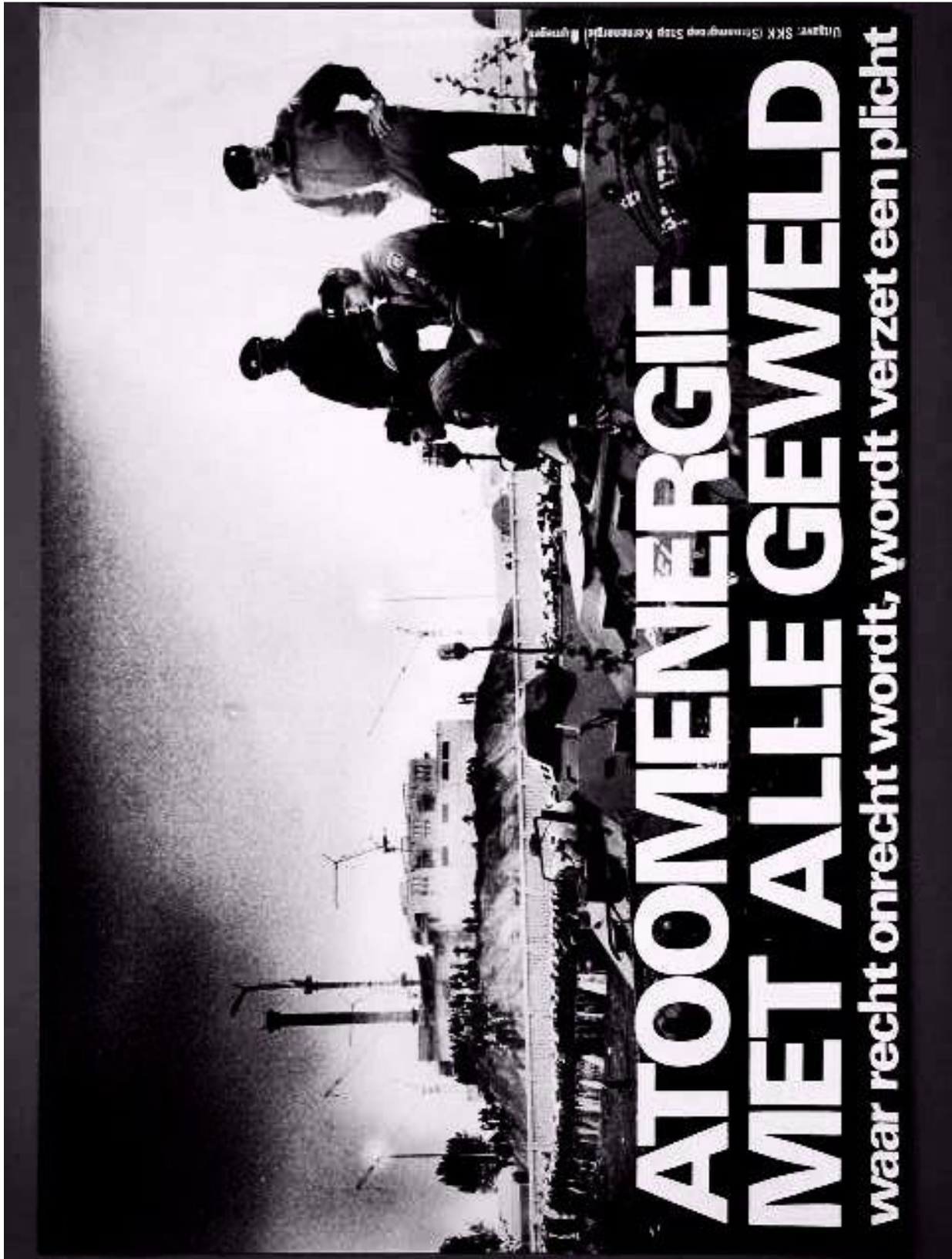
Bijlage 15: *Thuis bankier sla toe!*, anoniem (onbekend), button afmeting onbekend, afgebeeld in Laka documentatie- en onderzoekscentrum kernenergie, *Buttons*, <https://www.laka.org/cultuur/buttons/beleid-018.jpg>.

Bijlage 16: *Geen kerncentrale in Kalkar. Of waar dan ook*, Dick Breebaart (1977), poster 57x42cm, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Kalkar en Brokdorf.

Bijlage 17: *Atoomenergie met alle geweld*, Stroomgroep Stop Kernenergie (1977), poster 44x63cm, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Antikernenergie.

Bijlage 18: *Wat God heeft samengevoegd, dat zal de mens niet scheiden*, Peter Bisschop (1977), poster 80x42cm, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Antikernenergie.

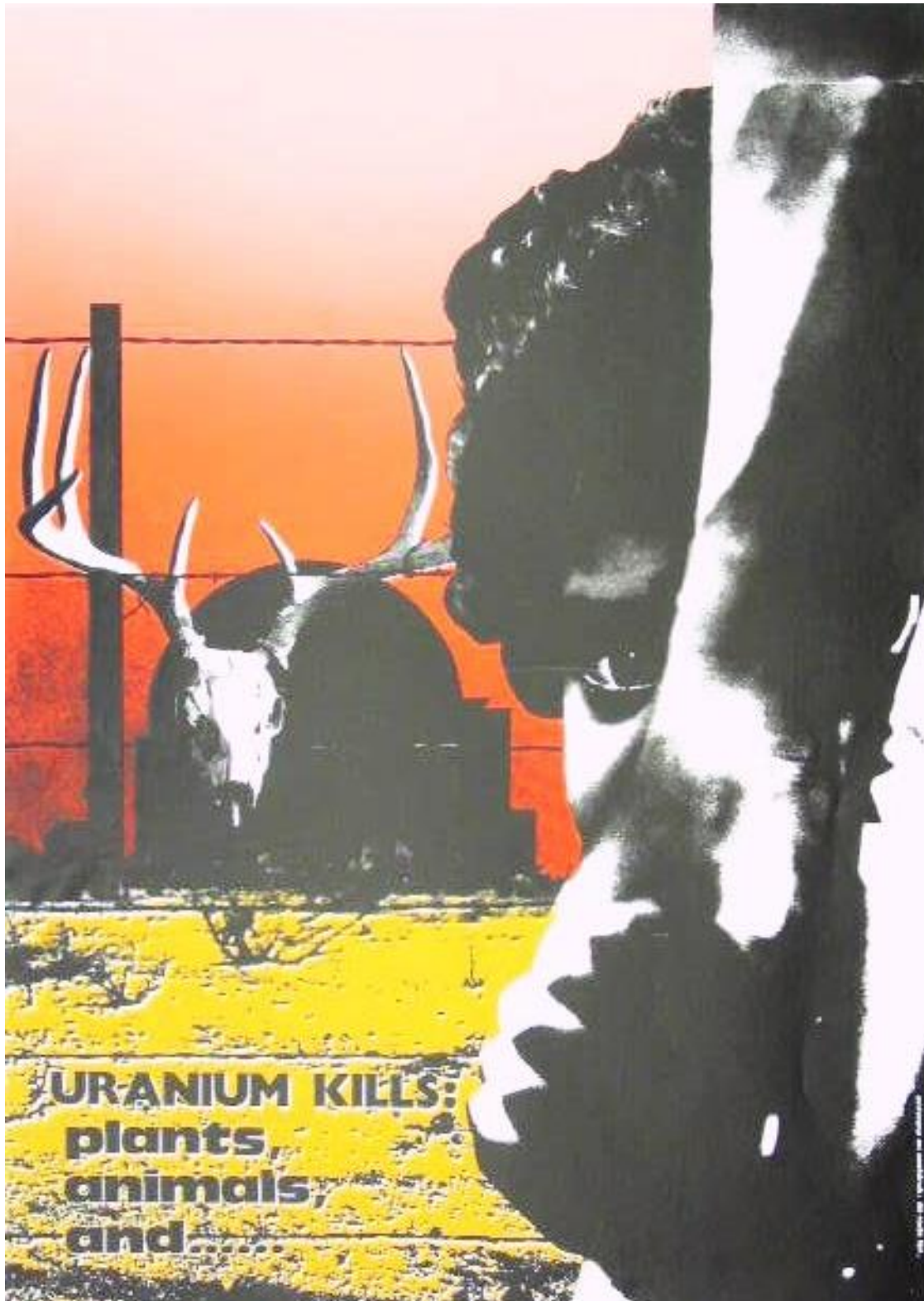

affiche no. 2 - Peter Bisschop fotografie Tel. 04497 - 1699

Bijlage 19: *Dodewaard moet dicht*, anoniem (1981), poster afmeting onbekend, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Dodewaard.

Bijlage 20: *Uranium Kills*, Fred Quint (1978), poster 70x50cm, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Antikernenergie.

Bijlage 21: *Atoomdood*, De Rode Draad (1981), poster afmetingen onbekend, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Antikernenergie.

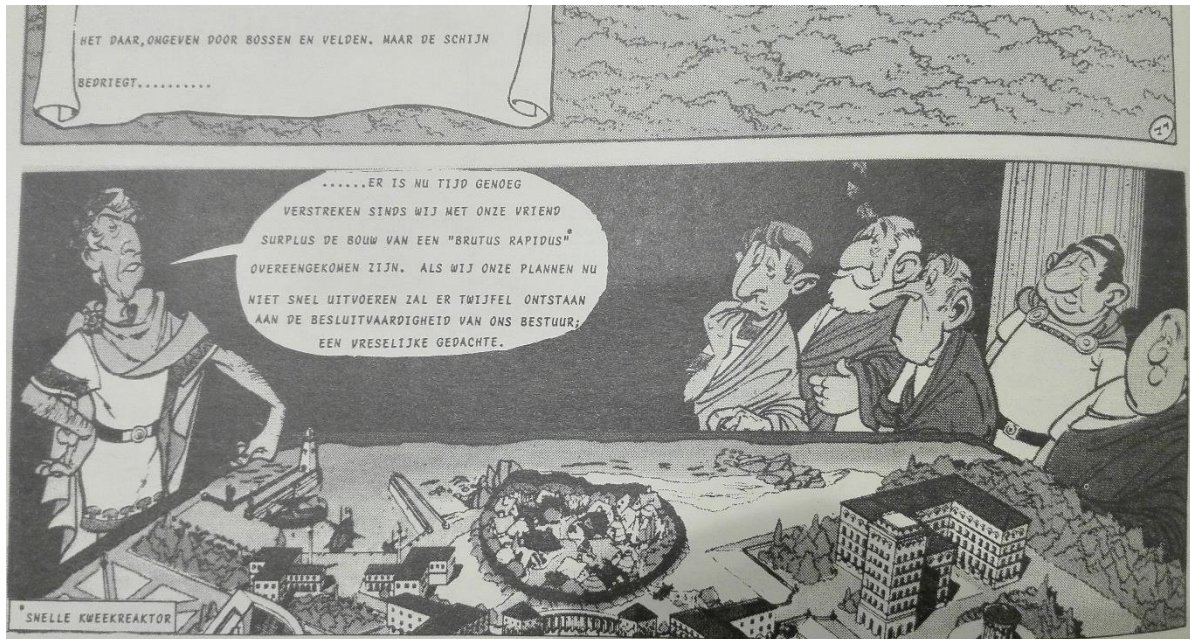

Bijlage 22: *Geen Kernenergie Of Kolen*, Carel Kuitenbrouwer (1981), poster 61x42.5cm, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Antikernenergie.

Bijlage 23: Auteur onbekend, *Asterix en de kernsentrale...of het recht van de sterkste* (1979).

Bijlage 23.1: Onbekend, *Asterix*, 4.

Bijlage 23.2: Onbekend, *Asterix*, 12.

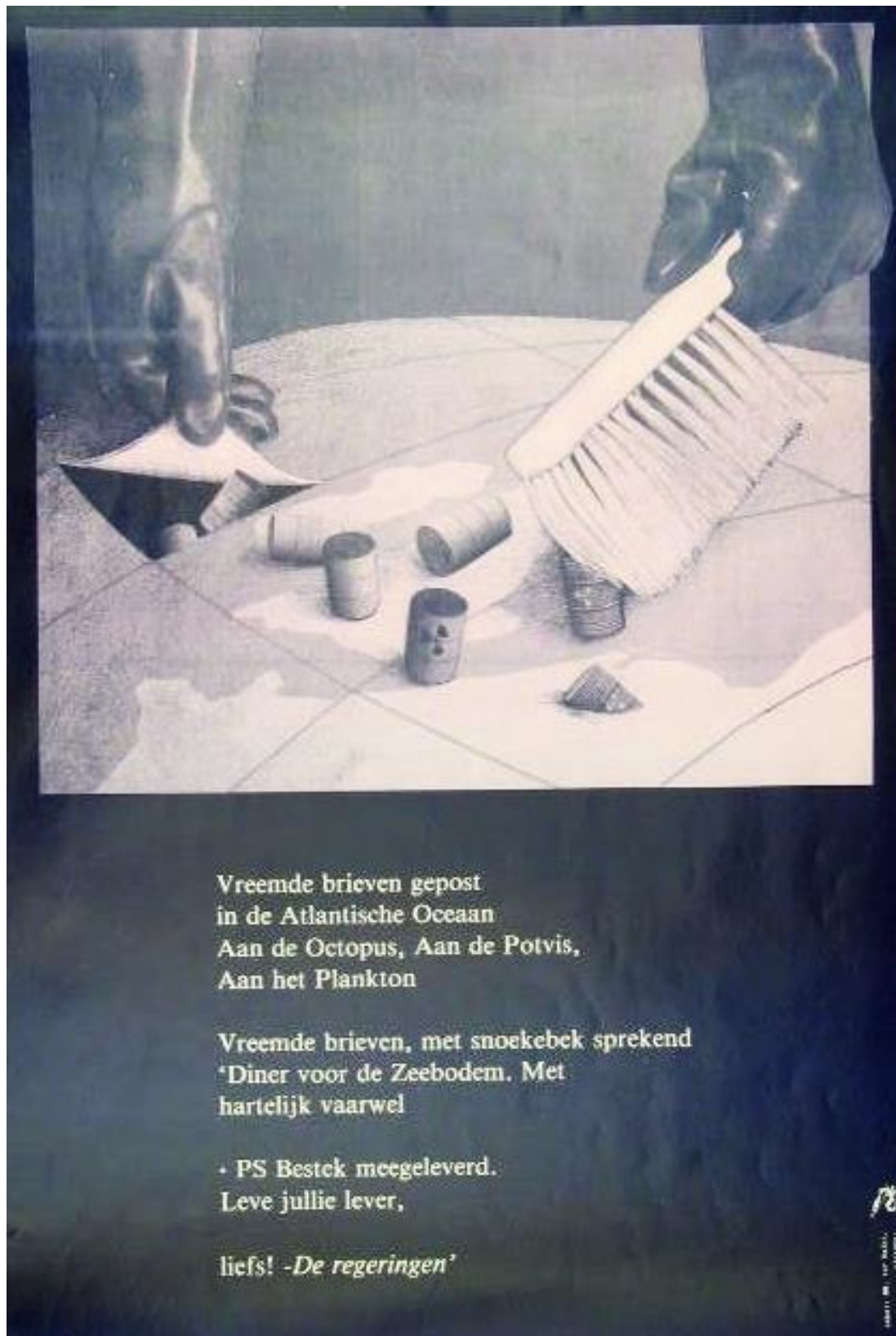
Bijlage 23.3: Onbekend, Asterix, 42.

Bijlage 23.4: Onbekend, Asterix, 43.

Bijlage 24: *Vreemde brieven gepost*, De Draak (1982), poster 54.5x37.5cm, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Antikernenergie.

Bijlage 25: *Voor een atoomvrije toekomst... Actief tegen kernenergie*, Ank Verrips (1983), poster 60x40.5cm, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Antikernenergie.

Bijlage 26: *Kernenergie...? Daar hebben het toch al over gehad...*, Opland: natuur en milieu federatie Overijssel (ca.1983-1985), poster afmeting onbekend, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Antikernenergie.

Bijlage 27: *De meerderheid wil sluiting? Dan 2-4 kerncentrales erbij!*, in: *De Vrije anarchisties maandblad* (nr.2 1985), poster 41x58cm, afgebeeld in E. Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actieaffiches 1965-2005* (Amsterdam 2005), Antikernenergie.

